

ПАВЛОДАР УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

МАГИСТРАТУРАСЫ

“Қазақ әдебиеті және журналистика” кафедрасы

Магистрлік диссертация

МӘШҮР – ЖҮСІП ЖӘНЕ ПАРСЫ ӘДЕБИЕТІ

Мамандығы 521250 “Филология”

Орындаған

15.04.05

Қоржынбаева М. X.

(қолы, күні)

Ғылыми жетекшісі

ф.ғ.к. доцент

10.04.05

Жүсіпов Е. Қ.

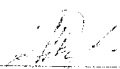
(қолы, күні)

Қорғауға жіберілді:

“Қазақ әдебиеті және журналистика”
кафедрасының меңгерушісі ф.ғ.к.

доцент

10.04.05

Жүсіпова Г. Қ.

(қолы, күні)

Павлодар, 2005

Мазмұны

Кіріспе -----	3
1. Парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіп туындыларындағы үндестік-----	11
2. Парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіптегі бейнелеу құралдарының дәстүрлігі -----	28
Қорытынды-----	44
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі-----	46

Жалпы сипаттама

Зерттеудің өзектілігі. Қазақ әдебиеті мен Шығыс әдебиеті арасындағы байланыс қазақ әдебиеттануда, шығыстануда кешеуілдеп зерттеле бастағаны анық. Шығыс әдебиетінің әлемдік руханиятығы орны, оның басқа елдерге әдебиетіне тигізген әсері жан – жақты қарастыруды, зерттеуді қажет етеді. Шығыс әдебиеті оның ішінде парсы әдебиетінің қазақ руханиятына тигізген әсері маңызы өлшеусіз. Осы мәселені біз Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы шығармашылығымен салыстыра қарастырмақшымыз.

Зерттеудің нысаны. Мәшһүр – Жүсіп шығармашылығы мен парсы әдебиетінің өзара үндестігі мен бейнелеу құралдарының дәстүрлігі.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеті. Қазақ әдебиеті тарихы, әдебиеттану ғылымында аз зерттелген саланың бірі шығыс пен қазақ әдебиеті байланысы екені анық. Бұл еңбекте белгілі акын, фольклоршы, драматург, толым Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының парсы әдебиетінің ықпалы, әсері қарастырылады. Белгілі бір әдебиеттің дамуы оның өзге әдебиеттермен өзара байланыс дәстүр жалғастығын қарастыруды мақсат етіп, өзінің маңдай міндеттер қойды.

Мәшһүр – Жүсіп шығармаларындағы ислам ықпалы мен шығыс әдебиет дәстүрінің сыр – сипатын сарптау;

Парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіп шығармаларындағы көркемдік құралдар өзектестігін ашу;

Парсы поэзиясындағы дәстүр жалғастығының Мәшһүр – Жүсіп шығармаларымен үндестігін саралау;

Мәшһүр – Жүсіп шығармаларындағы және парсы әдебиетіндегі өзексіздік жастығын байыптау;

Зерттеудің дереккөздері. Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы шығармаларының толық шығармалар жинағы I, II, III, IV, томдар). Акын мұрасына зерттеулер (монография, автореферат, мақалалар тағы басқа) Руми, Сағди, Хафиз, Хәйям, Жәми, Рудаки, Низами, Яссауи шығармалары қарастырылды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері. Жұмыстың ғылыми негіздері ретінде мынадай ғылымдардың еңбектері алынды З.Ахметов¹, М.Бөжеев², Қ.Н.Жүсіпов³, О.Күмісбаев⁴, А.Әбдіраманов⁵, Х.Сүйіншәлиев⁶, Ә.Дербісәлиев⁷, Р.Бердібаев⁸, А.Қыраубаев⁹, Г.Қ.Жүсіпов¹⁰, Г.Қ.Жүсіпова¹¹, Н.Қ.Жүсіпов¹² тағы басқа мақалалар мен зерттеу жұмыстар басшылыққа алынды.

Зерттеу әдістері. Парсы акындары мен Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы шығармашылығы салыстырыла қарастырылып, оларға талдау жасалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Шығыс акындарының шығармаларындағы белгілі бір сюжет, көркемдік құралдарды пайдалану олардың өзектілігі, өзектестікті салыстыру арқылы Мәшһүр – Жүсіп және парсы әдебиетінің шығармашылығының өзара қарым – қатынасын, әсерін ашу.

Қорыта ұсынылатын тұжырымдар. Диссертациялық жұмыстың қорытынды барысында төмендегідей тұжырымдар ұсынылып отыр:

- Мәшһүр — Жүсіп пен парсы акындарының шығармаларының тақырып жағынан үндестігін көрсету;

- Парсы әдебиеті мен Мәшһүр - Жүсіп шығармаларындағы көркемдік құралдар өзектестігін ашу;

Шығыс акындары мен акынның өлең — дастандарындағы сюжет ортақтығы;

Зерттеудің теориялық және практикалық мәні. Зерттеу нәтижелерін мектеп, лицей, колледж, сондай — ақ, филология факультетіндегі қазақ бөлімі студенттері үшін арынайы курстар мен семинарлар жүргізуде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының мақұддануы мен жариялануы. Диссертациялық жұмыстың басты нәтижелері курстық жұмыста, «ПаУ хабаршысы» ғылыми журналында жарық көрген «Мәшһүр — Жүсіп және шығыс поэзиясындағы дерексіз ұғымның заттануы», «Мәшһүр - Жүсіп және парсы поэзиясындағы құбылтудың мәні» атты мақалаларда жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Жұмыс кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Зерттеу тарихы. Мәшһүр — Жүсіп Көпеев өмірі мен шығармашылығы, туралы көзқарас, ой — пікір, талдаулар, негізінен ғылыми еңбектер мен сын мақалаларда, оқулықтар мен газет — журналдарда жарияланып жүр.

Кіріспе.

Қазақ халқының тарихында XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген, қазақтың көрнекті ақыны, дін-ахлақиялық ағымның белді өкілі Мәшһүр - Жүсіп Көпейұлының әдебиеті тарихындағы ерекше тұлға.

Мәшһүр - Жүсіп араб, парсы халқының тарихын, дін-ахлақиясын жақсы білген. Ол қалдырған көп мұранын ішкіне терең тияым саласына мағұлымат берерлік ой тұжырымдарын жасағандығын білдіреді. Ақынның төл туындыларында қазақ арстандарымен бірге ерекше халықтың іс - әрекетін, әдет - тұрнын, ахлақ-ахлақиясын жақсы білген ақын екені аңғарылады. Мәшһүр - Жүсіптің адамгер әрі қайраткер ретінде қалыптасуына зор ықпал еткен кезеңді кезтегі қоғамның даму мен оның қайшылықтары үлгілік жүйесіндегі өзгінін күшеюі. Сол кездегі қазақ халқының ахлақия жайында ой қортуы еді.

Ақын өз халқының даналығынан Батыс, Шығыс әдебиетінің өкілдерімен адамдарынан үлгі алды. Өзінің мол тәжірибесіне, терең ахлақияна сүйеніп мағыналы пікірлер түйіндейді, естін және ахлақиядан керектісін сұрыптай білді. Терең мағыналы тұжырымдарында қоғамдық - әлеуметтік жағдайды өзі өмір сүрген кезеңді жаңа - жаңа әр қырынан бейнелей отырып, өзіне өзін үлгі етіп өрнектейді. Ақын туындыларында өз кезеңі үлгі еткен ерекшеліктерді көтеруі, атап айтқанда ел ішіндегі ұнамсыз жағдайларды сынап, би - болыстар мен патша өкілдерінің ерекшеліктерін өшкеріп, халықты оянуға ұлттық мәдениетті өрнек етіп көтеруге шақыруы парасаттылығын, озық ой қозғарушылығын аңғартады. Ар адамгершілікті ту қылып көтерген ақын өзінің рухани идеясын жақтады. Ол оқу оқып, білім алу, өнерді меңгеру адам жанын тазартады, биік мұраттарға бастайды деп ұғынды. Және бұл идеяны дінмен байланыстыра ұағыздады. Ислам деген дүниедегі ең бір таза, ең бір адами дін, тәлімі де тәрбиесі де, құрметі де, үлгісі де айрықша бөлек, тұнып тұрған парасаттылығын майтын ғылым дейді.

Шүкірлік бергеніңе Құдай патша,

Он бесте шабыттандым жүйрік атша.

Бір күндер ұйықтап жатқан мезгілімде,

Кеудеме өлең толды сызған хатша.[13 - 14].

Ақынның өлең бойына дарығанын бір Құдайдың берген сыйы деп санап риза. Ақын дүние есігін ашып, алғаш хат танығанда, адамзат бастаса, өмірінің соңына дейін мұсылман ахлақиясымен өмірден өткенін біз жазған ұланғайыр туындыларынан оқып білеміз.

Ақынның мына бір өлеңіне назар аударсақ. Ол бұл заман таң-ауымын байдар және ақша шешін жүргенін, және тіл сөйлемей

мылқау болып бара жатқанына киналса, өз білгенін істеп жүргендерден бойынды алыс ұста деп уағыздайды. Ондай өлеңі көп, бірақ соның біріне тоқталсақ.

Бұл күнде тіл сөйлемес, акша шешкен,
Жүгірер бай жұмсаса, не мен, не сен.
Дүниеге дінін сатқан адамдардан,
Алыс жүр, бой суытып аман есен.[14 - 1,198]

Шығыс және қазақ әдебиеті ежелден – ақ тығыз байланыста екендегі белгілі. Сондай – ақ мәдениеті мен дәстүрі қазақ халқына ежелден жақын болып кеткендері араб, парсы, түркі әдебиеті. Әдебиетімізде осы халықтардың қазынасынан келген үлестер де аз емес.

Шығыс әдебиетінің озық туындыларының тақырып, сюжет жағынан қазақ әдебиетіне өшпес нәр берген бірегей мұралардың болуы шығыс әдебиетімен тығыз байланыта болғандығын байқаймыз. Шығыстың ұлы ақындары: Науаи, Сағди, Хафиз, Жәми, Физули, Низами сияқты көркем сөз алыңтарының туындыларын оқып өзіне көп ғибрат алып ойын ұштастра түседі. Ақын ғылым – білімнің қаншалықты пайдасы бар екенін, қадір – қасиетін де жан – жақты айта білген. Парсы әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасына үлкен жол салған, үздіксіз қарым – қатынас жасау барысында бірінде жоқты, екіншісінен үлгі етіп ала отырып қисса – дастандар және өлең өрнектерін ұштастырып жалғасырды.

Шығыс шығармалары сюжеттерін, варианттарын қазақ топырағына әкелуші қиссашы, дастаншылар жалғыз қиссаны ғана қуып кетпей, өздері де сан – алуан тақырыптарға қалам тербеп, халықты өнер – білімге шақырды. Ауыз әдебиетінің үлгілерін жинақтаушы, аударушы, бастырушы және жырлаушы болды. Шығыс үлгісімен поэма, дастандар, хикаялар тудырды. Қазақ халқының басқа шығыс елдерімен мәдени әдеби байланысының өрісі мейілінше кең. Оның тарихи тамырлары теренде жатыр. Шығыстың классикалық көне әдебиеттерінің небір асыл үлгілері қазақ сахынасына талай ғасыр бойы кең тарап келеді. Шығыстың аңыз, дастандары ертегілері қазақ даласына тараумен бірге, қазақ ауыз әдебиетінің өсіп – дамуына игі әсер тигізгендігін білеміз.

Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың бастапқы кезінде, қазақтың зиялылары шығыстың үлгісін ұстана отырып шығыстың өлеңдер, дастандар жазған ақындар жоқ деуге болмас. Керісінше әсер етті белгілі озық туындылар туына, өсіп жетілуіне бастау алды. Қазақ қиссашы, дастаншылары шығыс әдебиеттерінің озық шығармалармен танысты.

Шығыстың дәстүрін ұстанып әдеби – эстетикалық көзқарастарына сәйкес шығыстың дәстүрлі тақырыбына үн қосты. Шығыстан келген сюжеттерге, обрздарға шығармашылықпен қарап, қазақ тіршілігіне наным – сеніміне жакындастыра жырылады. Шығыстың ертегі, аңыздары немесе классикалық шығармасын қазақша аударма жасап дастан етіп жазып немесе сол қалпын сақтап аударма жасады. Онда жақсылық пен жамандық, адамгершілік пен жақсылық, әділдік пен қиянаттың күресін көрсетті. ғылым – білімді арман ете отырып жазды. Қандай шығарма болсын сюжет, обрызға негізделіп, әр халық өз тұрғысынан, өз тұрмысының деңгейіне қарай сөйкестейді. Ежелден келе жатқан дәстүр – салттармен сабақтастыратын жанырлық тақырыптың өзгерісіне салып енгізеді.

Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіп бйланысын сараптағанда тақырып, идея қаһарман сомдау мәселелеріндегі төркіндікпен қатар шығарма сюжетіндегі үндестік, жайғастық, сабақтастық та бір – бірімен жалғасып жатады. Мәшһүр Жүсіп заманындағы ақындар салты бойынша, шығыс киесалары мен сарындас шығармалар жазады.

Қазақ халқының әлемнің көптеген басқа халықтармен мәдени байланысының бастау бұлағы тым әріден, ерте кезден басталады. Мәселен, қазақтың халық поләзиясы ертедегі Шығыс классиктерінің үлгілі дәстүрінен, араб, үнді, парсы халықтарының эпостың өнегесінен нәр алып дамыды, солардың сюжеттік желісімен нәзіралық дастандар туды.

XIX ғасырдың 2 – жартысында және XX ғасырдың бас кезінде жасаған бір топ «Кітаби ақындар» Шығыс халықтары әдебиетінен біркатар шығармаларды қазақ тіліне аударып, кітап етіп бастырады. Шығыстың кейбір сюжеттік нұскаларды өздерінше жырлап, жарыққа шығарды. Ал, XX ғасырдың бас кезінде С.Торайғыров, М.Сералин, С.Көбеев, С.Донентаев секілді қазақтың демократ ақын – жазушыларының творчестволары шығыс пен орыс әдебиетінің реалистік дәстүрінің әсерімен құнарлана түсті.

Сөйтіп, қазақ әдебиетінің басқа халықтар әдебиетімен байланысы жылдан – жылға кеңейіп, жалғасып отырды. Қазақ халқының қоғамдық ой – санасы мен мәдениетінің өсе түсуіне XIX ғасырдың 2 – жартысында өмір сүрген қазақтың ұлы ағартушысы -- әйгілі ғалым, этнограф әрі публицист Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың, тұңғыш педагог және жазушы Ыбырай Алтынсаринің, ұлы демократ ақын Абай Құнанбаевтың ықпалы зор болды.

Шығыс әдебиетінің озық туындыларының тақырып, сюжет жағынан қазақ әдебиетіне өшпес нәр берген бірегей мұралардың болуы парсы әдебиетімен тығыз байланыстың болғандығын байқаймыз. Шығыстың ұлы ақындары Сағди, Хафиз, Жәми, Физули, Низами Рудаки, Руми сияқты көркем сөз алыntарының туындыларын ақын оқып өзіне көп гибрат алып ойын ұштастра түседі. Мәшһүр – Жүсіп ғылым – білімнің қаншалықты пайдасы бар екенін, қадыр – қасиетін де жан – жакты айта білген. Парсы әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасына үлкен жол салған, үздіксіз қарым

қазынаға жасау барысында бірінде жоқты, екіншісінен үлгі етіп ала отырып, жасап – дастандар және өлең өрнектерін ұштастырып жалғасырды.

Ыбырай Алтынсарин, Фердауси, Низами, Науаи шығармаларымен арабтан «Мың бір түні» сияқты ертегілері мен қисалары, араб, иран әдебиеті ерекшеліктерінің еңбектерімен танысты. Ал, Абай, Фердауси, Низами, Жәмиідейде Абайда өзі бас иген ұстаздарынан үлгі ала отырып «Ескендірнамасын» жазады. Ол Фердаусидің «Шахнамасында» Ескендірдің «Арап патшасының тұқымы, мұсылман ақсүйектерінен туған деп, әдейі біле тұра ерсі танытып, оның айбынын ардақтады. Низами «Ескендірنامه» жазғанда Ескендірдің туысын тарихқа сай баяндап, көп елді өзіне қаратқан аңсауларын жырлады. Оны асқан ақыл иесі етіп көрсетті. Жәмиідей «Ескендірдің даналық кітабын» жазды. Бірақ, Абай, біз жоғарыда атан ақсүйектеріміздей, Ескендір оқиғасына өзінше баға беріп, мүлде өзге тұрғыдан түсіндірді. Ол Фердаусиді, де Низамиді де, Жәмиідей де қайталамайды. Низамидің Ескендірі ақылды данышпан бейнесінде ақарып, оны өзі айтып, Абайда Ескендірі – дөрекі мансапқор патша. Соның сол «Ескендір» патшаға емес, ақыл иесі философ Аристотельге айтқызаты. Абай Ескендірді қанағатсыз, жұғымсыз, озбыр адам етіп көрсетеді. Сондықтан Абай, Низамидің «Ескендірнамасына» күр еліктеп, оны қайталаушы болған жоқ, сол туралы аңыздарды шындыққа сай баяндауға күш салды. Нәзімдағы аңыздар де, Аристотельде жай адамдар ретінде суреттеледі. Абайдың «Ақсауым» мен «Өзім өңгімесі» де шығыс елдеріне көп тараған аңыздар негізінде сүйеніп жазылған дастандар. [6 - 342].

Қазақ ақындары Шығыстың дәстүрін ұстанып әдебиетіміздің көзқарастарына сәйкес шығыстың дәстүрлі тақырыбына үн қосты. Шығыстан келген сюжеттерге, образдарға аңғармашылықпен қарап, қазақ тіршілігіне наным – сенімге негізделетіра жырлады. Шығыстың ертегі, аңыздары немесе классикалық шығармасын қазақша аударма жасап дастан етіп жазып немесе сол қалпын сақтап аударма жасады. Онда жақсылық пен жамандық, адамгершілік пен жауыздық, әділдік пен қиянаттың күресін көрсетті, ғылым – білімді арман ете отырып жазды. Қандай шығарма болсын сюжет, образға негізделіп, әр халық өз тұрмысынан, өз тұрмысының деңгейіне қарай сөйкестейді. Осылай келе жатқан дәстүр – салттармен сабақтастырады қазырыңқы тақырыптың өзгерісіне салып енгізеді.

Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіп байланысын тереңіректеп тақырып, идея, қаһарман сомдау мәселелерін тегі тереңдікпен қатар шығарма сюжетіндегі үндестік, жалғастық, үйлесімділікпен жалғасын тапқан. Мәшһүр – Жүсіп пен шығыс мәдениеті арасында белгілі бір тақырыптағы оның ішінде дәстүрлі бақылауы байланыстағы сабақтастық мәселесіне көңіл бөлмекшіміз.

Мәшһүр – Жүсіп шығармаларына көп көңіл бөлетін ғалымдар: Б.Кешібаев¹⁵, Ө.Қоныратбаев¹⁶, Ы.Дүйсенбаев¹⁷, Ө.Фиреншин¹⁸, Д.Өбішев¹⁹, М.Мағауин²⁰, Б.Хасанов²¹,

Ш.Ғабдуллин²² т.б. еңбектерінде шығыс әдебиетіне арналған құнды мағлұматтар, мәліметтер аз емес.

Деген Әбілов Мәшһүр – Жүсіптің «Мес», «Қара кітан» еңбектерінен өкелген және «Қазақ фольклорисі» деген мақала жазды. Ақынның өлеңдерінің кейбіреуін мектеп оқулықтарына енгізді. Оның 1938 жылы 9 – сыныпқа арналған әдебиет хрестоматиясында оқулықты құрастырған Қ.Бекхожин) ақынның бір топ өлеңдерінен айтады. Олар: «Әкімдер мен билер», «Кедей мен бай», «Өлеңдерін енгізеді». Ақынның 1940 жылғы 9 – сыныпқа арналған әдебиет хрестоматиясында тағы бірнеше өлеңдері енген «Бұлбұл мен қаршыға», «Күндіз бен түннің айырмасы» бұл оқулықты құрастырған Е.Ысмайылов.

1938 жылы жазушы М.Мағауинның құрастыруымен Алматыда қаласында шыққан «Қазақ ақындары» атты кітабында Мәшһүр – Жүсіптің «Шайтанның саудасы» атты мысал – дастаны енгізілген. Бұдан кейін де Мәшһүр – Жүсіптің өлеңдері әр түрлі оқулықта, ғылыми кітаптарға, әдебиет тарихына, қазақ әдебиеті тарихына, Қазақ поэзиясының антологиясына енген. Ш.Доржуұлының құрастыруымен «Ғылым» баспасынан екі томдық шығармалары және «Жалын» баспасынан «Қазақ әдебиеті» атты кітаптары жарық көрді. 1998 жылы еңбекқандық диссертация қорғалды. Ақынның көл жазбалары енді зерттеле бастады. («Мәшһүр – Жүсіп мұрасы жөнінде» Қ.Мұхамеджановпен бірге жазған (Жұлдыз №3 1984 жыл), «Дерексіз ұғым және заттылық мәселесі» (Жұлдыз, 12, 1990 жыл) шыққан. Сұмағұл Садуақасұлы жазба әдебиеттің негізін қалаушылардың қатарына бірінші М.Ж.Көпейұлын қаламгер әдебиетінің беті – халықтың бағыттын іргетасын қалаған ақын еңбегін ескерді.[3 – 71].

Мұратхан Бөжесев «Мәшһүр – Жүсіп Көпеевтен (1858 – 1931) қалған мұра жөнінде, әлеуметтік мәселеге арналған неше алуан шығармалар, еңбектер, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар. Бұдан қоса ақынның араб, парсы, шағатай тілдеріндегі көшірмелерін де бізге ұсына отырамыз, одан қалған мұра 30 томдай болатынын айтамыз». Мақаланың соңында Мәшһүр – Жүсіп өмірі мен шығармашылығына жалпы шолу мен бірізділікпен қисалары сарында жазылған ақынның «Гүлшат – Шеризат» дастанын арнайы талдаған. [23 – 127].

Парсы әдебиеті мен қазақ әдебиетінің сан қырлы байланысы туралы уақыттан бері табан аудармай зерттеп жүрген ғалым Өтеген Күмісбаев. Бұл зерттеу жұмыстары туралы мол мағлұматтарды ақынның кандидаттық және докторлық ғылыми дәреже алу үшін тапсырған диссертацияларынан табуға болады. Ө.Күмісбаев өз еңбектерінде Фердосидің әйгілі «Шаһнама» дастанының қазақ аңырағында танылып, тәржімалану тарихы, Низами, Науаи, Сағди дастандарының ықпалындағы нәзирағөйлік дәстүрін сөз етеді.

Ә.Күмісбаевтің «Хафиз, Абай және Шәкәрім» деген мақаласы да сонша аударалықтай. Бұл мақалада Хафиз газалдарының аударымында насихатталуы, тәржімалануы туралы айтылады. Автор «Шәкәрім» аудармасы жайында әңгімелей келіп: «Әлбетте Шәкәрім Ақынға аударма теориясы қазақ үшін қалыптаспаған еді, тәсілі әрқашан еді, жолма-жол, тікелей аударманың тұмаған кезі еді. Немесе мынананы Гете Шығыстың бұлбұлы Хафизбен қалай жарысып еді. Шәкәрім сол үлгіні қалады. Ақын негізгі мазмұнын сақтап, Хафиз газалының рухын, тынысын бере білді» – деп түбеді. Мұнда зерттеуші Хафиздің Шәкәрім тәржімалаған газалдарының әңгірдің газал түшнұсқасын келтіргенімен түгелдей түшнұсқасымен сәйкестірмейді. Шәкәрімнің өлеңдерін М.Мағауин Хафиз бен Шәкәрімнің шығармашылығына тоқталып «Шәкәрімнің шығыс әлі тілдегі мұрасы сол тұстағы қазақ поэзиясының ізденіс өрісі. Шәкәрімнің шығыстық жырлары көркемдік ойдың жаңа бір белесі болды. Мұндағы өрнек, иірімді жан толқынысы, үлгісі тіл әлемінен – ұлттық поэзиямыздың Абай жеткізген ең биік деңгейімен деңгейлес» – деп ақынның шығыс ықпалында да өлеңдер жазғанын баса көрсетеді. [24 – 10].

Парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіп туындыларының өзара үндестігі.

Парсы поэзиясы және парсы әдебиеті арасындағы өзара байланыс үндестігінің негізін қалайтын шығармаларындағы өлеуметтік теңсіздік пен қоғамдық қайшылықты тәжірибелік тәсілмен танып білетегідігі сынау, адам мінезінің болмысын, табиғатын, қызығарлығын танытады. Өміршілдік – билеу тағы басқа сияқты қоғамдық қайшылықтардың ортақ сипат та, жырлауынан байқаймыз. Халықпен өзара танымының ортасындағы сөз өнерінде де бір – бірімен үндестігі байқалып жатады. Сондай – ақ Парсының атакты шайыры Физулидің «Мен өзімді бекінісінде жүріп, шындықтың хош иісті ауасымен дем аламын» (Мәшһүр, 2013, 230)

Қазан ақындарының шығармашылығы поэзиялық тұрғыдан алғанда өзінің өзіне қатіесі қазақ әдебиеті өлемінде де кеңінен қолданылады. Парсы поэзиясының тазал, рубай, мадақ өлең мазмұн – мәнін түсініп, ұлттық поэзияның ересімен халқына өз шығармалары арқылы кесек, салмақты шығармалар берді. Парсы шайырының атап айтамыз Хафиз, Саади, Нұзари, Нұзари, Нұзари т.б. шығармашылықтарында аллегориялық образдар өлеңді орын алады. Олар қоғамдық саяси орындарды ашық, жасырын бас тартып, Мысал жанрын шебер пайдалану арқылы қоғам үнін айтып, мәселені шешу жолында еңбектер сіңірген. Мәселен, Нұзариның «Дарияның қыры» поэмасында, «Бүркіт пен бұлбұл», «Ашша мен тудик» т.б. өлеңдері арқылы адам мінезінің табиғатын аша білген. Ал, Физули бекінісіндегі өлеңдермен ғана шектеліп қоймай, мысал түрінде поэмалар да жазды. Олар аллегориялық шығармаларында қоғамдық, саяси, мәдениеттік мәселені танып жатады. Физулидің мұндай атаулы шығармаларының ішінде «Ашша мен шарап» «Жемістер өңгімесі» және «Дарияның қыры» өлеңі образдылығымен және идеясының тереңдігімен, стилі, ұрандылығымен Физулидің шеберлігін танытқан шығарма. Ал, Мәшһүр – Жүсіп «Дария» жырларында мысал өрнегі тек қана жан – жануарлар, құл, қарама – қайшы мінезін балама ретінде қолдана отырып өлеңнің сюжетіне қатысты танып жатқандардың өздері де бірге араласады. Мысалы:

Карай койшы тырнанын сасканына,
Ми қалмастан басынан қашканына.
Таудан, тастан өз басын ауыр біліп,
Жер ойылын кетер деп басканына,
Дария өзі бірде,
Сұмырай күс су ішпейді дария көлден,
Көл көрінез қызғанып тамам елден.
Мен ішсем, көл таусылын қалды деп,
Өз – өзінен отырып өлер шөлден.[26–42]

Алғашқы бұл өлең жолдарының қайтарымы арқылы тырна, кештер, таудан, тастардың мінез әрекетімен адам психологиясының дүниеге деген өзі

өзіншегінен кейбір келенсіз, көленкелі, бұлдыр, тоғынортықтардан аңсаған ойларды ойыртқан.

Парсы акындары өз шығармаларының тарихи – әдеби дәуір танысқан адамдарға поэзиясының философиялық, әсемдік ой – тұжырымдарынан көп нәр ала алатынын айқындауда пәлсана тұрғысынан ой қояды. Тәңірдің құдіретіне жасай білді. Әсіресе бұл тұрғыда Науаи, Фердауси, Өмір Н. йәни. Бұлардың шығармашылықтарында кең көрініс, поэзияның әдеби философиялық, көркемдік, эстетикалық тұғыры биікте болды. Әрине, олармен шұғылданып, әрбір құбылысты тек дәлелдеу, салыстыру арқылы қабылдау үйреткен парсы сөз зергерлері барлық сұрақтардың көп басына алып өмірдің шешеліскен қиын мәселесін қояды.

Дүниенің саф асылы, сарасы біз,
Максаты, майса гүлі, санасы біз.
Бұл жаһан доп дөңгелек жүзім болса,
Жауһардай жанған соның шырасы біз.[27-48]

Бұл адамға табиғат жасаған барша байлықтан ең кереметіне, ең асылына айналған ақыл табиғатты тіршіліктің таусыламайтынын мойындаса да, адам өмірі мәңгі жұмбақ, ол тағдыр толқынымен байланысты деген оймен үйіндейді. Ал, бұл пікірді философ – ақын Мәшһүр – Жүсіп Көкеев адамның сана – парасатында біріне – бірі мүлде қарама – қарсы екі ұғымның күрестігі, күрес жағдайында болатынын дәлелдей келіп, былай білдіреді.

Бұл дүние қанша ойласаң келмейді етке,
Жақнайсың жалбақтаумен қауым көпке,
Сыртқа қант пен тоқаш қанша төксең,
Жүгірін кетін қалар сабан – шөлке
Айтпесе:
Сықылды қанқан қоян күнім зырлап,
Болмайды қанша айтсам да тұра – тұрлап,
Кеткен күн, өткен өмір қайда десем,
Жүр екен білдірместен бұлар ұрлап.

Кешегі кетіп қалды – ау күнім өтіп,
Айырып ана алмаған қуып жетіп,
Күн кеше алғаны есінде жоқ,
Ертең тағы келеді жылтың етіп [26-43]

ал тұжырымдайды.

Мәшһүр – Жүсіп және парсы акындарының арасындағы үндестік және сарына сарын бір – бірімен үндесіп, жалғасын тапқан. Парсы ақылының тірі таңырықты жырылауда бір – бірін қайталамай, керісінше таңырықты аңсап кездіре жырылайды. Бұл шығыс ақындары сияқты Мәшһүр – Жүсіптің шығармаларында кездестіреміз. Себебі ақын мен парсы ақындарының таңырып жағынан үндестігі, сарындастығы екендігін байқаймыз.

парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіптің Алла мен – Мұхаммедтің барды жырлаудағы үндестік парсы әдебиетіндегі баспа суретіне негізгі кезеңге бөлінеді. Акындар қай тақырыпта үн қатса да, алдымен Алла мен – Мұхаммедті жырлау арқылы кез – келген шығарманың идеясы мен мәнін оның көңілі бөлінеді.

Мәшһүр – Жүсіп және парсы шайырларының «дин» тақырыбына қатысты әр акынның көзқарасы, өздері өмір сүрген дәуірден келетін әңгімелері өткір де, ащы шындықты сыни көзбен қарайды. Сондай – ақ әр акындардың газал, рубай, қасыдаларында ел билеген әкімдерді, діндар – шейхтар мен молдаларды қаншалықты жек көргенін батыл әңгімелерінен көзге де болады.

Мәшһүр Науаи газалдарында адамды жер бетіндегі дүниелік өмірмен шектеніп қалып, қайдағы бір «о дүниелік жұмақты» ұатмауын шындық ізімді (софизмді) әңгімелен, оның жалған тірлікке үйдесімен көңілі бөлінеді.

Осы күнгі сопылардың маған аян бар сыры.

Же теңі арам, айтқаны өсек, дәріс айтар жүгініп!.

Немесе:

Мені айырды ғашық жардан айқай салып,

Неденің ұлы атакты, иттей үрген шайқы бар.

Мен дүниені түгел көрдім өз көзіммен дең айтар,

Өгірік айтып елді алдар, сұрқналық жай айтар.[28 -190]

Сондай шайх, молдалар ел ішін жайлап, елдің сикын кетіріп, сәйірі, сұмпаң діңің, көрмегенді көрдім дейтін дүмше молдалар жайлап бара қалыптан ақиқатқа айтып сынайды.

Шығыстың ұлы акынының бірі Шәмседин Хафиз (XIV) газалдары мен рубайдарында кездесетін қатыгез әкімдер мен пара жеткіз қыздардың әңгімелес, екіншіден екі жүзді молдалар мен сопыларды сықақ етеді. Тағы бір қызық тек бас пайдасын ғана ойлатын муфтилерді айыптаса, екінші бір тарап қаламшы әуленелерді айыптайды. Ол шейхтарды есекке, молдаларды айыққа теңейді. Мысалы:

Көкірек керген әкімдерден күтпеніздер жақсылық

Ашқанша ол тас қақпасың, бітесің жан тассырың.

Кеше ғана біздің шейх шықтыдағы мешіттен.

Кірді шарап дүкеніне, адамдай – ақ кешіккен.

Уа, муриттер, біздер қалай намаз оқи аламыз.

Апа жакта шарап ішіп тұрса шейх ағамыз?.[29 -148]

Жоғарыда келтірілген үзінділерден ел билеген әкімдерді, дін билегі – шейхтер мен молдаларды қаншалықты жек көргенін және қалайша батыл әңгімелескенін анық көруге болады. Сондай – ақ Хафиз де елдің қамын

ойлаумен, армандаумен болды. Кейде осы үміті мен қиялы орындалмай жатқанын көзі көріп, ашынады, інштей наразы болады.

1. Жауыздық елдің ішін еңіретті,
Кімнен болсын, бұл күнде сенім кетті.
2. Ақымақтың алдында қолын жайып,
Ойлы, ақылды адамдардың сәні кетті. [30–84]
3. Жұртқа істеген жақсылығың ұмытылмас, жоғалмас,
Басқаларға әуіре болып жүргенің де баянсыз. [30–185]

Міне осы өлеңдерінен акынның өз ортасына риза емес екенін айқындағаруға болады. Сондай – ақ парсы поэзиясында ой еркіндігінің көпбасшысы болған Омар һәйямның рубайларында айтылатын тұмыр пәлсапасы туралы ойлары оқырманды әжептәуір ойландырады. Мәселен, оның Құдай мен Құран сөзіне «қарсылығы», о дүниенің қызығын ойлама, онан да баянсыз болса да пәни жалғанның тамашасынан мольнан қарамаң қал деу, – кешегі кеңес дәуірінде оны атеист акын деп тануға тырыстық. Акын есімі мен ой толғанысын Алладан, Құран сөзінен аулақ ұстатып, оған қарсы қойылды. Омар һәйям дүниетанымын парсы әдебиетінде басқа қырынан танимыз. Оның түсініп, пайымдауы, сезімі қарапайымдылықтан жоғары болды. Жер бетіндегі Адам пендесінің дүниетанымынан жауап таба алмады. Ол таза Алланы сүйді, нұрдан күш – қуат алды. Сондықтан оның «сүю», «стибну», «жек көру» сияқты ұғым түсініксіздеу болды.

Құм қылды – ау жігерінді құса – нала,
Налыған жете ала ма нысанаға?
Көне бер тағдырына, о бейшара
Тағдырдан біздей сорлы босана ма.[27–45]

Тағдырдың сыры сұмдық, жете алмаймыз.
Жұмбағын түгел шешіп кете алмаймыз.
Керіулі көз алдында сиқыр перде,
Өлеміз бірақ әрі кете алмаймыз.[27–46]

Мәшһүр – Жүсіп заманындағы акындар салты бойынша, парсы қиссаларымен сарындас шығармалар жазады. «Гүлшат Шеризат» қиссаның тілі композициалық құрылысына қарағанда, шығыстық сюжетті бұлжытпай қайталамаған. Шығармада Бағдат Шынмашын аттары аталып, уақиға сол жакта болып жатқанмен, Көпесв түп нұсқаға өзінше өңдеп, моральдық, әділдік, тапшылық жайын сөз еткен. Қиссада жаманшылық уәкілдері жазасын тартып, әділдіктің баянды болғаны түсіндіріледі. Дүниеге сағынған зұлымдық істегендер, кісі қанын жүктеген мәңсапқорлар өшкерленді.[23– 130].

Мұхаммед пайғамбармен қатар акын дастандарына зерттеу жасап жүрген (Жүсіптің ақын досы Жүсіпова). Зерттеуде қарастырылған «Жер мен көк» кітабының соңғы бөлімін де, «Хаятбақшы» да Мұхаммед пайғамбардың балалық кезінде көрген қиындықтарын көрсетуге арналған. «Төбелдеріңек пада» Мұхаммедтің ерекше екенін дәлелдеу бірден – бір негізгі тәртіп болса, «Жер мен көк» кітесасында пайғамбар жеке алыпбай оқы жетіп, қызыл аяуының таңды жалғасы, сонын бір бөлішегі ретінде берсе, «Хаятбақшы» арманын соңғы бөлімінде де пайғамбар шыққан кезеңіне қарасты көрсетілген. [14 – 10]. Бұл зерттеулерге бізге қосыламыз.

Мәшіһүр – Жүсіп те наресы акындары да, «Алла» туралы айтумен қатар Мұхаммед пайғамбарға да көп көңіл бөледі. Мәшіһүр – Жүсіп Қосықұлының «Жер мен көк» кітесасында мынадай жолдар кездеседі.

Ғаламға өзін заһыр қылмақ үшін,
Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын.[31–2.118]
Сол нұрдың терінен жаратты Хак,
Ғарышы, күрсі, баршасын, тамұқ, ұжмақ.[31 – 2.119]

Бұл нұр кейін адамзат ұрпағының атасы – Адамның да тіршілік жағдайына көмек сұрауына себепші болды. Тыйым салынған биіктік жеткенде, адамның сөзіне ерген Адам Ата жұмақтан қуылып, жер бетіне түскенде, қараңғылыққа кез болып, көп қиындық көреді. Сонда бірде «Жауап» Мұхаммедтің атын көріп, «Бұл кім?» – деп сұрағанда, оған Адам пісінімен келіп, тастып, яғни Адамның бір зұраты, ұрпағы Мұхаммед екені айтып, адамның бөлішегі ұрпақ Мұхаммед құрметіне жапа шеккен Адам аяуына қарап, қасалып, Қараңғы дүние жарық болып кетеді. Оған оры адам баласының балалары дүниеге келгеннен кейін де Мұхаммед нұры келіп, «Білым Ертай Қуандықұлы Жүсіповтің пікіріне біз қосыламыз» [10 – 11].

Сондай – ақ Мәшіһүр – Жүсіп туындыларынан «дін» туралы өлеңдермен танысаық.

Жүрген көп осы күнде соны білып,
Артына түсіп олар шайтан толып,
Түрткілер жетім қозы сықылданып,
Күйкенгідай тышқанға жүрген төніп.[14–1.163]

Мұнда акын ислам дінін уағыздауда адамдарды қараңғылықтан арықатып, адам рухын асыл қасиеттермен мінез – құлықты тәрбиелейтінін айтып, тек Құранда деп уағыздайды. Ол шығармаларында ислам дініне деген зерттеу дәлел – тұрынты, сана – сезімді ойатуға, адам баласын ақ жүрек, өмілде, ақсүйекті, кешірімді бола білуге үндейді.

Құдай – бір, пайғамбар – хак, Құран – біл, шын,
Бұйырмаң шарйғаттын қылса ісін,
Айтқанын ғылымдардың қылсаң түзу,
Көрмесің иншалла, сонын түсін.[31– 2.126]

қарама-қарсы адамдарды тура жолға салушы, әрі адам ымақты бағуға үйретуші болып дейді. Ақын шығармалары халықты адамгершілік, ықыпалдылыққа, парасаттылыққа, шынайы сезімді қадірлеп келетерге үйрету, санасын саналы түрде терең ұғынуға үйретеді. Демек парасаттылықтың туындыларында дінді уағыздау да әр ақын өз көзқарасын айта тұта. Бұл ойды аша түссек Низамидің «Жеті ару» поэмасы мен Мәшһүр – Жүсіптің «Жер мен көк» киссасынан үкестіктарды байқауға болатын. (Бұл ойды ертеуші Раушан Мүтәлиева пікіріне сүйенсек). Низамидің «Жеті ару» поэмасы аспан денелері, жұлдыздары жердегі тіршілікке қатыстыра сипаттап баяндалады. Мәшһүр – Жүсіп жалпы әлем, жер жаратылысына, жеті аруға баяндайды.

Жеті көкке қойынты жеті есікші,

Өтірік айтар емеспін мен осекші.

Мәшһүр – Жүсіп «Жер мен көк» киссасында әлем жаратылысын жеті ару жұлдыздардың адам тағдырына қатысы барлығын ерте біте біледі. Низами Аллаға табынып болған соң, Мұхаммед пайғамбарды сыйлайды: «Кто же он – над прахом дольным довременный свет? Это он – великий божь светлый Мұхаммед» десе «Жер мен көкте» «Идмға оңи ағишәдмүк үшін, Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын» дейді. Сонымен, емі білетін Алла мен Мұхаммедке ерекше көңіл болген. Мәшһүр – Жүсіп әлемнің оншама жылда жаралғанын айтса, Низами акыр заманға дейінгі адамның та қамтыған екен.[32 – 31]

Ақын Мәшһүр – Жүсіп Көпеев шығармаларында адам ниятынан Алла сый-сапары, таза екенін тура айтады. Ақынның «Мұхаммед пайғамбар» поэмасына астандарында жан тазалығының табиғаты, рухани қайыңар еркіндігінің ерекшеліктері жырланып айтыла кете «сүю» мәнін алғашқы еркін сүю, баланы сүю, ер мен әйелді сүю, Алланы сүюге барар бекетке дейін «Жаңа «сүюлерден» өткен пенде Алла жолында адал, рухы өңімінен қолсаңдай түседі.

Көз жетті мына жүргтың оңбасына,

Не болды кожа мен молдасына.

Гүлкідей тышқан аулап кейбіреу жүр.

Қастық қып күдай дескен жолдасына.[27 – 45]

Ақын шығармашылығында адам және оның болымысы туралы таң қалдырғы тұжырымын байқауға болады. Ақынның «Адам екі түрлі» деген поэмасында мына бір шумаққа назар аударарлық.

Бір адам бар өрік, мейіз ағашы сықылды.

Жемісінен дүние жүзі баһырам алады.

Бір адам бар терек ағашы сықылды.

Отқа отын болғаннан басқаға жарамайды.[27 – 45]

«Түзде адам баласының тасырлар бойы арман еткен шындық, оның қызыл қызы мен ұштасын жатқандығына бай таанысты».

Биліктің айтқанда парсы ақындарының ізін жалғастырушы Ахмет Байтұрсынұлы пайғайымбарды жырлаудағы дәстүрін жалғастырушы Мәшһүр Жүсіптің өз дәуіріндегі қазақ әдебиеті қосқан жемісі көп.

Қазақ әдебиеті мен ақын туындыларындағы сюжет тәркіндестігі мен бір идея, тақырып, бейне сарындастығы ғана емес, сюжет (фабула) бірдей де кең орын алып келгені анық.

Әліппе әдебиетінде ертеден махаббат пен сұлулық үйлесуінің тұрақты бейнесі, символдық белгісі ретінде бұлбұл мен гүлді жұптастырып келініп келгені белгілі. Сондай – ақ парсы поэзиясына кең қолданылып келген бұлбұл мен гүл жарасымдылығын дамытып, бұлбұлдың гүлмен қоса гүлдің ашылуын тосып, арман етуін жырлайды. Мәшһүр – Жүсіп те бұлбұл мен гүл сиятын “Ғибратнама” кітабында бұлбұл мен қарлығаш арқылы тастырып берген. Онда бұлбұл арманы қызыл гүл ашылуын тосып, сүйеніп кеткеннен, сол арқылы өз мақсатына жетпей жүрген күрескер мұңы өнерін асыра алған.

Откіздім мен әр түнді сайрауменен
Басымды тікенекке байлауменен.
Көрем деп қызыл гүлдің ашылғанын,
Ұзын түн зығырланам, қайнауменен.[33-245]

Бұл да бұлбұл гүлді ансауы жалпы шығыс поэзиясында, оның ішінде ақшауыр әдеби үлгілерін тән дәстүр екенін байқаймыз.

Мәшһүр:

Бұлбұл мен гүлді байланыстырып немесе бұлбұлды жеке алып бірігіп келініп келгені:

Егерде гүл ашылса, бұлбұлымын,
Дананың сөзге жүйрік дүлдiлімін.
Басқаға қаз бен құдан шабытым жоқ,
Қыраны қаршығаның түйғынымын.

Мәшһүрден келе жатыр өнер қайнап,
Бұлбұлдай қапастағы тұрған сайрап,
Туғаннан ғаріпiлiктi тудық ұстай,
Аласқан бау – бақнадаң бұлбұл күстай.

«Мәшһүр – Жүсіптің өлеңдерінде «бұлбұл» сөзі балама ретінде қолданылып адам бейнесін де суреттеген.

Бұлбұлдай заманымда жүрмін сайрап,
Барады өнер шіркін іште қайнап,
Дүние де қанша дәурен сүргенменен,
Жатармыз бір төбенің басын жайлап.[14-1,182]

Акын өз заманында канша жырлап өмір сүргенмен ертен дүниеден өтіп кететінін айтады. Сондай – ақ «Өнер шіркін іште қайнап» десе келесі шумақта «бұлақтай ағып жатқан көзі қайнап» деген тармақтағы «іште қайнап» кейіптеу арқылы «өнер» дерексіз ұғымды жандандырып қолданса, «бұлақтай» тенеу әрі «көзі қайнап» шарттылық. Акын бойындағы қасиеті өнерді жасыра алмай «қайнар бұлақтай» тасып, төгіліп тұратынын айтады.

Бұлбұлды танымайсын тұрған сайрап,
Атасың торғай ғойдеп таспен байлап,
Таусылмас бұл не қылған су демейсін,
Бұлақтай ағып жатқан көзі қайнап. [14–1,159]

Мұнда акын бұлбұл едім сайраған деп өзін бұлбұлға теңей отырып, бұлақтай өнер қайнап бойынан шығып жататынын, қайнар бұлаққа теңей суреттейді.

Парсының ұлы ақыны Әбілхасан Рудакиде бұлбұл мен гүл өз мағынасында беріліп, табиғаттағы тіршілік салтанатын, өмір артықшылығын бейнелеуге бағындырған.

Алыс қырда ақша гүлдер күлімдейді бұлаң қағып,
Қына жұтқан сұлулардың тырнағындай жайнай қалып,
Құба талдың бұтағында сайрай қалды бұлбұл кұста
Кипаристен кара торғай үн қосады сол дауысқа.[34–10]
Гүл сиятын көрік берген сән – көркіне бұл ғаламның,
Сүмбіл шашын шалқытқан нұр, соған кұштар мен бір жанмын [34–9]

Бұл екі шумақтағы бұлбұл мен гүл сөздері табиғат сұлулығы арқылы адам бойындағы сұлулыққа теңей суреттеу арқылы ашқан. Келесі шумақта ғаламға жарық шашып тұрған десе, бірде қыз сұлулығына ғашық жантың сөз етеді. Акын бұлбұл кара торғай, гүл сөздері арқылы махаббатты және табиғатты ұштастыра отырып, адамның жан дүниесін ашады. Сондай – ақ акын «ақ гүл» және «нұр» сөздері арқылы да суреттеген символдық белгіні қолданған. Мысалы:

Өтір шашып, дүниеге, себеледі жұпар жанбыр,
Нұр шашылды бұта талдар, күлімдеді судан ақ гүл.[34–10]

Өлең жолдарынан табиғаттың әдемілігін жұпар иісін аша отырып, «күлімдеді» кейіптеу және символдық белгіні тиімді қолданған. Табиғаттың керемет көрінісін суреттеп аша түскен. Акын өлеңдерінде кездесетін «бұлбұл» сөзі арқылы адам бейнесін нақты көрсеткен.

Сұлу сөзбен сайрап едім, бұлбұл едім мен өлеңге,
Достарым көп еді онда, сыйлас едім бәрі менен.[34–14]

Акын өзін «Бұлбұл едім мен өленге» деп теней отырып, өзі сияқты бұлбұл, шешен, шежіре достары бар екенін айтады.

Омар һәйямда (XIIғ.) гүл тіршіліктің символы ретінде байланыстырыла алынған адам өмірінің де қысқа екеніне назар аудартады.

Бұлбұлдай нала шеккен сүйген емес,
Сүйген сол – өле білсең үн шығармай. [27-54]

Бұл шумақта Бұлбұлдың қайғы шегуі, және сүйгеніне жета алмай үн қаппай өлуін айтса, енді бірде «бұлбұлдай» тенеу әрі символдық тәсіл арқылы қолданған. Акын гүл мен бұлбұлдың әсемдік символы екеніне үнілумен қатар гүл тіршіліктің оған байланыстырма алынған адам өмірінің де қысқа екендігіне көңіл аудару арқылы жүзеге асқан:

Жел тербеп, қауыз жарды гүл – жапырақ,
Бұлбұлдың дауысынан түнды атырап.
Барсайшы байғұс гүлге, Қас – қаканша.
Гүл солар біз болармыз гүл – жапырақ.[27-55]

Акын табиғат құбылыстарын адам өміріндегі қиындықтармен байлаанастыра, теней суреттейді. Өлеңнің құрлысы табиғат пен өмір жайын терең бейнелеген. Онда табиғаттың да түрлі күйге түсетінін, суреткер нақты көрсетеді.

Әбдірахман Жәми (XVғ.) адам басына түскен қайғыны, лирикалық қаһарман «Інімнің қазасына» өлеңіндегі сюжет ағайынды екі жігіттің інісі қайтыс болғанын есіне алып жақсы қасиеттерін сөз етеді. Інісінің өлімін бейнелеу үшін бақтағы «раушан гүлден», «бұлбұл байғұс» жеріп кеткенін айтып табиғаттағы өзгерісті адам мұңын ашу құралы ретінде пайдаланылған.

Бұлбұл байғұс жеріп кетті раушан гүлден бақтағы,
Жайпап өтті құйын жауыз гүлді алаңды самсаған.[35-234]

XV ғасырда өмір сүрген Шәмсәддин Хафиз парсы акыны өз дәуірінде ұлы талымдардың бірі. Акын өлеңдерінде «гүл», «бұлбұл» ұғымдары бақыттылық, махаббат үйлесімділіктің символдық белгісі ретінде алынған.

Жұпар атқан гүл болмаса несі жақсы көктемнің,
Бұлбұл қонып сайрамаған сәруде не көрік бар?
Таң рауанда маужыраған барлық баққа гүл тере,
Сандуғаштар құйқылжытты – ау неше түрлі гүл төге.[30-171]

өлең жолында акын табиғат сұлулығын бұлбұл құстардың үндері арқылы көрініс берген. Сонымен қатар акын «бұлбұл» арқылы акындардың бастынан кешкен қиын жағдайларын теней отырып суреттейді.

Қырмызы гүл атса бүрін, – ақылдылар қуанған,
Көңіл сырғып дергер бұлбұл дауысы мың бұрадған [36-163]
Хөңгісін сол тоғайға күнде – күнде барамын,
Бұлбұл байғұс байыз ташай мұнын шағып жүр неге?! [36-171]

Ақын әр шумақта да ақындарды табиаттын тылсым сырмен, бұлбұлдың өмір сүрінісін ала отырып, ақынның басынан кешкен қиындықты айна күсіні, қиындығын адам арасындағы тылсым дүниеге салыстыра отырып аңғартады.

Ахмет Байтұрсынұлы ақын Мүслихәддин Сағдин «Алтынстан» жетінші шумағының бірі атанған бұлбұлы. Ақынның дастандарынан «бұлбұл» сөзінің табиғаттық белгі ретінде қолданылып, бұлбұл сөзіне балама ретінде иемденіп, өскіре ақындарымыздың мұңын, қайғысын, зарын жырлайтын, адалдығын, адалдығын бұлбұл болып жыр етеді.

Азаңда ұлы қорда: торда жатып,
Бұлбұлдың бұйыққанын мұңға батып, [37-231]

Бұлбұлды жалғыз қапас жырлауында,
Қалдырды сарайының бір бауында. [37-230]

Бұлбұлдың «бұлбұл» сөзі торға қамалған мұңға батып отырып, бұлбұлдың балама ретінде алып, ақын басынан кешкен қиын жолдарын аңғартады.

«Алтынстан» дастанында лирикалық қаһарман сезімімен бұлбұл жайында сөйлестіру, яғни адам мұңын күс алансыздығына қарама – қарсы қою (қарсылық, мысалда), сонымен бірге бұлбұл жыры шалқуын қыздырау (жылындыру) септесе келе лирикалық қаһарман сезімін өсерлі бейнестеуге мүмкіндік береді:

1. Қар басты – бағым тайқып ауды
Бұлбұлша қызықтайын қайтін бауды. [10-19].

2. Оң – бақшада – білетін жаппы ғалам –
Тап мұндай бұлбұл жыры шалқымаған. [10-45].

«Алтынстан» пікір (Ғалым Жүсіпов Ертай Қуандықұлының пікіріне) Ахмет Байтұрсынұлы.

Бүгінгі ақын Қожа Ахмет Яссауи «бұлбұл» сөзін қалай қолданғанына назар аудармақпыз.

Жазы, қысы бұлбұлдай боп, құмарланып,
Серуен қылып, бұтақтан бұтаққа ұшар достар. [38-63]

Демек, ақын «бұлбұл» сөзіне теңей отырып қысы, жазы ұшып қонып, бұлбұл бұлбұл күс сияқты, ақындарымыз да серуен құрып ел арасында жаратып, иемденіп де шежре дүлдiл бұлбұлдармен нық тіресіп жаз бол, қыс бол, қыс қалай, жалақтың қал жайын сөз етіп жыр төгетінін айтады.

Парсы акындары мен Мәшһүр – Жүсіп туындыларында «махаббат», «ғашықтық» ұғымдарын кең мағынада қолданылған. Парсы акыны Хафизде (XVғ.) «махаббат» ұғымы кең мағынада алынған. Хафиз ғазалдары «махаббат» тақырыбын жырлауда ғашықтардың арасындағы таза махаббаттың да ауыр қайғымен келетінін айтады.

Махаббаттың ақ сарайы ақыл – ойдан биікте,

Кім жетсе оған керегі аз мынау төркі дүниенің.[36–156]

деп акын махаббаттың өзі біраз уақыт қана қол жеткізген арман, қайтып қиындықсыз өмір болмайтынын айтады.

Жәмидің ең көп ғазалы «ғашықтық» күштарлыққа арналған. Оның сыршыл өлеңдері жолдарынан теңдесі жоқ сұлу қыз бен адал сүйген жігіттің рухани тазалығы, таза адал ғашықтықты суреттейді. Ғашықтарға берген кеңесулер мен баламалар акынның ғазалдарының өн бойында кездеседі

1. Махаббатты жыр ете йін тағы да,
Қалам жүйткіп, кетеді өлең ағыла.
Сырғып қалам сыбызғылы сырлы үнмен,
Сүю жайлы сұңкылдады жыр бірден.
2. Атақты да, атаксыз да табына,
Бағынды махаббаттың заңына.
3. Оның ғажап ғүдіреті анық – та,
Үштастырған қараңғы мен жарықты.[35–193]

Мәшһүр – Жүсіп шығармаларындағы «ғашықтық», «махаббат» тақырыбын жырлауда «Ғашық жігіт сөзі» өлеңінде Алла, Құдайды сөз ете отырып аят арқылы ғашығына ішкі сезімін жеткізу арқылы қыз сұлулығын бейнелеген.

Ай, қалқа, алма мойын, ақық (ғакық) иек,
Қыпша бел, мәрмәр аяқ, алтын сүйек.
Інжу тіс, қымыр ғыпхып, піблік,
Сөйледім: тілім – тақтай, тісім – тиек.[31–2,85]

Болғанда қыздар лашын, мен – бидайық,
Ай, дүние – ай, қыз – дария, мен – желқайық,
Болғанда сен – ғауһар тас, мен – асыл тас,
Қоспады екеуімізді, не қылайық?![31–2,86]

Бұл екі шумақта ғашық жігіттің, махаббатына қол жетпей және сұлулығына көз тоймауы, кереметтей етіп әсері бейнелен суреттеуін байқаймыз. Акын мұнда тек қана ғашықтықты жырлап қана қоймай әңгімесі және метафра тәсілдерінде қолданған.

Сондай – ақ Қожа Ахмет Яссауи хикметтерінде «махаббатты» жырлауда таза ғашықтықты, адал махаббаты балама ретінде қолданып Аллатану, білу үшін махаббат күрбан болуды жыр етеді.

Махаббат бағында дастан айтар бұлбұлы,
Бұлбұл сайрап, гүлге орайды қырмызы,
Мағрифат майданында сайран қылып,
Күні – түні көздің жасын көл қылдым.[38-89]

деп акын бұлбұл мен гүл сипаты арқылы символдық тәсілді қолданып өсерлі суреттейді. Мұндағы «мағрифат» арапша тану, білу деген ұғымды білдіреді.

Қырық төртінде махаббатты базарладым,
Жылап жүрдім зар еңіреп таба алмадым.

Алла айтты: ғашықтарға пырақ берем,
Мейрім құйып, мол қылып шуақ төгем.

Құштарлықсыз танымассың Жаратқанды,
Не қылсаң да өз еркін де, пәруәрігар.[38-20]

Мұнда бір лирикалық қаһарман ғашықтығын емес, ақ жол ақиқатты іздеушілерді, күнәдан арылуды сөз етеді. Сондай – ақ үшінші шумақта «Құштарлықсыз танымассың Жаратқанды» тармақта ақиқат сыры күрделі өрі ақиқатқа жету қиындығын күрделендіріп суреттейді.

Нарысатты ойлы Рудаки «махаббатты» шынайы алып күш, көзқарасты, сенімді өзгерістер керемет деп қарайды:

Сен шіркеуге ауыстырдың қасиетті Қағбаны,
Күндей нұрлы көркің мені абжыландай арбады.
Тәуліксайын тағзым етіп, мың мәртебе өзінді,
Бір сен үшін діннен безіп, сорлы жүрек зарлады.[39-36]

десе, бірде махаббатты көңіл шалқумен, өмір қызығымен сабақтастыра бейнелейді:

Келші жаным, кел жақындап, кел маған,
Сыбызғыңды тартшы үні зарлаған.
Шер тарқатып, көтерейін көңілді,
Құйшы шарап лағыл түспен қандаған.[39-35]

деген жолдарда акын таза махаббатты кіршіксіз адал сақтайтын, қайғы, уайымнан арылып таза да нәк ғашықтықты жыр етеді. Ал, Сағди болса «махаббат» тақырыбын жырлауда таза да адал ғашықтарды сөз етеді.

1.Шын сүйген бейнет тартар, мейнат көрер,
Ғашықтар сол мейнаттан рахат тере.

2. Солар тек қондырғандай ырыс қолға
Жетелер адасқанды дұрыс жолға.[37–141].

Бұл жолдарда адамдар арасындағы сүйіспеншілік, ғашықтық сезімін соңғы тармақта «Жетелер адасқанды дұрыс жолға» деп ғашықтық мәні кеңейтіп қолданған. Адамдар кей жағдайда Алла берген сиына ризашылықпен қараса, енді бірі өмірдің берген сиынан адасып жүретінін айтады.

Сондай – ақ парсы және Мәшһүр – Жүсіп туындыларында «шарап» сөзі арқылы әр түрлі жағдайды сөз етеді.

Әбілхасан Рудаки «шарап» сөзін қолдануда адам қиындықты ұмытып, жақсылықты еске түсіру үшін, көңілдің кірін шарап арқылы алатынын айтады. Сонымен қатар шарап адамның жақсы – жаман қасиетінің бел пердесін ашатынында ескертеді.

Шараптан да адам кейде «Ізгі қасиет» табады,
Баға жетпес алтынынды табанына салады.
Оны ішсең жақсы – жаман мінезінді ашады.
Шық бермейтін Шығайбайдың бар байлығын шашады.[34–17]

Оны ішкенде сел – дария сирағыннан келмейді.
Бір ғаламат батыл жігер көкіректі кернейді.
Көңіліндегі түйткі болған қасиеттерінді «жойяды»,
Ақылыңнан алжастырып, ажуа қып қояды.[34–18]
дейді ақын.

XI ғасырда өмір сүрген түрік ақыны Жүсіп Баласұғында «шарап» туралы өз ойын былай жеткізеді.

Шарап ішпе ішсең құтың қашады,
Ішкен сайын ессіздігің асады!
Тәтті шарап ашы сөзді тудырар,
Ал, ашы сөз өзекті өртеп ду қылар.[40–270]

Ақын «шарап» арқылы іштегі бар жақсы қасиеттерді жоғалтасың, тәтті шарап бойынды билеп, ойындағы кек, ыза болса, ашы сөз арқылы сыртқа шығарып, қасиетіңнен айыратынын айтады. Шараптың екі түрлі сиятын ашады бір іштегі шерді, айтпақ ойдағы кекті сыртқа шығарып жеңілдетес, екіншісі адамның беделін, қасиетін, атағын табан асты жоқ қылатынын ескертеді. Ол айтпақ ойын дәл осылай түйіндесек нақтырақ болар деп ойлаймыз. Ал, Қожа Ахмет Яссауи «шарапты» махаббат ұғымына байланыстыра сөз етеді.

Жаратқан бір Аллаға алып ұшып,
Жолынан жын шайтанның қайтқан достар.
Шарабын махаббаттың қанып ішіп,
Қан жүрер хақ зікірін айтқан достар.[38–55]

Міне бұл тармақта акын шарапқа азғырушы шайтан екенін және Алла жолынан алшақтатып, махаббаттың шарабына кандырып, канды жүреккын бойынды лайлайтын шарап екенін айтады. Бұл екі акынның айтпақ ойы шарап адам баласын уландырып, адал жолдан адастырып, теріс жолға салатынын айтса.

1. Ақ ниетпен ас бергенге пейіл болған.
Мен де ақ пейілмен шарабын іштім, міне.
2. Отыз үште сакилықпен шәрбәт құдым,
Өзім де еркін бал шәрбаттан ішіп тұрдым.
3. Махаббаттың шарабын көпішкен жандар.[38-68].

Тікелей «шарап» сөзі айтылса да, «күлшылық шәрбаты» ретінде еусын түрін де атау, ішімдік сипатын ашу үшін емес, одан да кең мағынада қолданылған. Сондай – ақ Омар һәйям туындылары сөз болғанда, оны дінде онша мойынсұнбаған акын ретінде бағалауда орын алғаны белгілі. Расында, Омар һәйямда жиі айтылатын шарап, қазіргі біздің түсінігіміздегі арақ ұғымында қолданылса. Акын «шарап» арқылы, өзінің ішкі қайғысы мен мұңын, шерін ашатынын айтады.

Шарап іш, көңілдегі дертін қашар,
Өмірде шарап ішкен еркін жасар.
Өзі от болғанмен, судай шалқып,
Қайғының жалын атқан өртін басар.[27-47]

немесет:

Алдамшы өмір сырын баста мәлім,
Көп іштім сұм өмірдің лас шарабын.
Ыза боп айласы мен сұмдығына,
Шараптай жерге өмірді ақтарамын.[27-48]

деп акын басынан өткен қиын да ауыр күндерді ұмыту үшін шарап ішіп қайғысын бір сәт ұмыту үшін ішетінін өлеңнің құрылысынан байқаймыз.

Парсы акындары сияқты Мәшһүр - Жүсіп Көпейұлы да «шарап» мағынасын көп кеңейтіп пайдаланған. Акын «шарап» сөзін қолдануда өз басынан кешкен ауыр жағдайды сөз етеді. Мысалы:

Ел кезіп диуанадай жүрмін ақтап,
Арақ ішпей мас болып, сандырақтап,
Бір мақпалдың баласы болғандықтан,
Ағанды көтересің мұнша мақтап.[14-1,339]

Бұл шумақта акынға жазған достарының «хат өлеңдерінде» мақтап, мадақтап жазғанын байқаймыз. Акын өзін «диуанадай» деп тенеуді, «Арақ ішпей мас болып, сандырақтап» деген тармақта акын өмірінің қиын болғанын сөз етеді және «сандырықтап» кейіптеу тәсілін байқаймыз. «Бір мақпалдың баласы» деп отырғанынан атақты адамның баласы екенін байқаймыз. Сонымен қатар акынның басынан кешкен ауыр қиындықтың ызғарын елестетеміз.

Хафиздің шығармалары әр түрлі тақырыпта жазылған. Дегенмен солардың ішінде оның творчествосында өз дәуіріне ыразы болмау өз тағдырына налу сүйіспеншілікті жырлау және шарап арқылы басынан кешкен қиын жағдайды ұмыту үшін қажет екенін сөз етеді. Демек ақынның «шарап» туралы айтқан ғазалдарына тоқталсақ, мысалы: «Шарап», «ғашықтық», «махаббат», «бұлбұл», «гүл» баламаларын қолдануда және Аллаға деген құштарлықты мензеудің бір үлгісі – Хафиз өлеңінде кездеседі.

Шарап дайын, махаббатпен сауық – сайран туды айы,
Бұлбұл үні бұйықтырған ғашықтардың талайын.
Махаббаттын хош иісі келіп жатыр жан – жактан,
Гүл басында шықтар тұрған бір рахат жай манайын.[10- 67]

Шарап пенен өнге мас боп, дүние қамын ұмытшы:
Бұл кү тірлік – тылсым жұмбақ, оны шешер мен емес.[36- 147]

Бұл адамшы дүниеде жалған сөзге құмартпа,
Шарап қана жұбатады көңілімізді шерленген.[36- 159]

Өлеңнің жалпы құрлысынан шарап ішіп дүниенің барлығынан бас тартып, көңіл көтеріп қайғымен мұнды бір сәт ұмытып, өзімізді – өзіміз жұбатып өсек, өтірік жалған сөзден алшақ ұстап тыныштық іздеу.

Парсы ақыны Сағдидің мына бір өлең жолдарын да «шарап» ұғымының мәні кең екенін дәлелдейді:

Елжірей сүйеді олар бір құдайды,
Күнкөріс күйбеңіне жуымайды.
Бір ғана шындық жолын байқап көріп,
Ішеді тойда шарап шайқап – төгіп.[37–144]

Шығыстың қай ақыны болмасын «шарап» арқылы іштегі шер, мұң, қайғы, қуаныш, жұбаныш, ашы сынау, махаббатты шарап арқыл жыр етеді. Сондай – ақ бұлбұл мен гүл арқылы да адам басына түскен қиындықты, халықтың мұңын жоқтаушы ақындарымыз айтпақ ойын, іштегі шерін бұлбұл сияқты өмірден зарлап өтетінін байқадық.

Мәшһүр – Жүсіп қоғамдық – саяси өмірге әлеуметтік тұрымыстық тіріліктің қиын жағдайының бел ортасында болды. Әсіресе оқу – білімге, өнерге, еңбекке шақырып жазған өлеңдері өтте мол. Ал, парсы ақындарының туындыларында да ғылымның халыққа соншама қажет екенін айтқан өлеңдері де жетерлік.

Қазағым, өнер ізден, ұрлық – зорлық,
Қыласың бір – біріңе неге озбырлық.
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басына келген жоқ па талай қорлық.[13- 14]

Жерұйық – кеудем толған, кілтті – тілім,
Сөйлеткен кілтін ашып, ғылым, білім.
Өркімнің кілтін бұрап жібергендей.
Сөйлеттің сонша алыста жатып, інім! [14–1,310]

Ақын бірінші шумақта ел – жұртына өнерлі бол, бірілікшіл бол егер бірілікшіл болмасаң бір – біріне зорлық, жамандық жасасаң, ауыз бірліктерін кетсіді десе, екінші шумақта ақын өзін «жерұйыққа» теңейді және «кілтті тілім» деп өз кезіндегі келеңсіз жағдайың әсерінен тиген көп қиындықты ақын басынан кешіреді. Ақын ғылым – білім арқылы жеткенін және ғылым білім арқылы өзге де адамдар жеткенін айтып, оқу – білімге шақырады.

Мәшһүр – Жүсіптің «Жер мен көк» киссасында «ақылды» Адамның сөзін тандап алғаны айтылады:

Адам тандап бәрінен ақылды алған,
Ақыл барған жерінен иман барған. [31–2,137]

Мәшһүр – Жүсіптің «Құдайым жексенбі күн жер жаратты» өлеңінде адамға ақыл беру Алланың берген сиы екенін білдіреді.

Ғылым менен ақылды бердім бұған,
Бәрің бұған боласың құлақ кесті. [14–1,38]
деп періштелерге бұйрық беруде байқалады.

Ал, Жүсіп Баласағұн болса өз ойын былай деп жеткізеді.
Ақыл, білім бейне кісен кісіге,
Кісенді ашып бармас қылмас ісіне.

Білімсіз кісі мәуесіз бір ағаш,
Мәуесіз ағашты ешкім керек етпес. [40–171]

енді бірде:
Білімді – аз, білімсіздер қаптаған,
Ақылсыз – көп, ақылдыны таптаған.

Білімсіздер білімдіге жау болды,
Надандықтың аңсағаны дау болды. [40–68]

Осы мысалдардағы «білімді», «білімсіз» сөздерінің канниальқты айырмасы бар екенін ұғынуға болады. Жоғарыда келтірілген мысалдарда «Сөйлеткен кілтін ашып ғылым білім» десе «Ақыл білім бейне кісен кісіге» деп жырлайды екі ақын. Екі ақынның ойы бір түйінді білдіреді, «ғылым білім», «ақыл – білім» дерексіз ұғым заттандырыла қолданылып «Сөйлеткен кілтін ашып» есімшелі метафора және «бейне кісен кісіге» шарттылық әрі кейіптеу. Парсы ақыны Әбілхасан Рудаки «білім» туралы өз ойын былай жеткізеді.

Білім – өшпес жүректе жанған шырақ,
Ол – көк сауыт, құрыштай қару – жарық! [39–58]

Акын «білім – өшпес жүректе жанған шырақ» деп акын білімді болсаң алмайтын камал жоғын, өміріннің ең басты байлығы екенін айтады және «От – көк сауыт, құрыштай қару жарак» күрделі тенеу, «жүректе» дерексіз ұғымды жандандырып «жанған шырақ» шарттылық арқылы мәнді ұғымды білдіреді.

Парсы ақыны Сағдидың «білім» туралы ақынның ойын байқасақ, Акын білімді адам қандай жерден болсын алып шығатынын айтады

Бас сұғып тата алмаған орда асын,
Білімнің ашар бір – ақ дарбазасын.[37-131]

деп акын «Білінің ашар бір – ақ дарбазасын» дегендегі «дарбазасы» метафора тәсілі арқылы қолданылған. Бұл келтірген мысалдардағы «білім» туралы әр ақындарымыз өз көзқарасын әр жақты етіп жеткізгенін байқадық. Сонымен қатар ақындарымыздың айтпақ сөйіс халықты білімді – өнерді болуға шақырады.

Сондай – ақ акын және парсы туындыларынан «соқыр» сөзінің баламасы да жиі кездеседі. Мысалы: Омар Һәйямда табиғи соқырлықты сөз етіп тұрған жоқ, өмірде бас амандығынды ойлап соқыр, сонырау, тілсіз жүріп жан бағуды сөзетеді.

Дүниеде ақыл – ойға мінсіз бол сен,
Айтылса жаһан жайы, үнсіз бол сен.
Құлағың, көзің, тілің сау тұрғанда,
Соқыр бол, санырау бол, тілсіз бол сен.[27-77]

Ал, Хафиз болса наландар бар өз ісіне қарамай басқаның ісіне қоз салып, қоралмаушылық, дұшпандық ойлаушыларды жинақтап берген.

1. Екі ақымақ елте тындап бір – бірінің өсегіне сенеді,
Дейді олар біз тұрғанда кім еді ол Әбу Әли дегені.
Керісінше соқырлар бар өзі ісіне жіті көзбен қарайтын.
Көзі ашықтар, тап сендерге соқырлардан күдіктенбеу керекі.[36-229]
2. Көңіл соқыр, жаны жалған адамдардан аулақ бол!
Құмай күстай Қаф тауында самға шыркау қияннан![36-163]

Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлының «Соқыр, санырау және жалаңаш» өлеңінде үш түрлі адамды сипаттайды соқыр, санырау, жалаңаштың өз жеңіспеушіліктерін білмегені, білгісі келмегені үшін көп қиындық көретіні бейнеленеді. Ақынның бұл шығармасында кездесетін «соқыр» жүргі көретінді көрмейді өзгелер көрмейтін ұсақ – түйекті алдымен көріп қойатыны айтылады.

Керек істі көрмейді өз басына,
«Соқыр» деп, салдым соны сөз басына.
Дәнемені өз көзі көрмеген соң,
Жүктырар соқырлығын жолдасына.[31-2,22]

Парсы әдебиеті мен Мәшһүр – Жүсіптегі бейнелеу құралдарының дәстүрлігі.

Мәшһүр – Жүсіп және парсы акындарының туындыларынан бейнелеу құралдарының өзектестігі мен үндестігіне назар аударып отырып талдау жасаймыз. Поэзияда троптың айшықтау, құбылту, ажарлау тәсілдері өте жиі ұшырасады. Акындарымыз айтпақ ойын неғұрлым әсерлі етіп жеткізу үшін, белгілі бір зат пен екінші бір затты салыстыра отырып айтпақ ойын троп басын жеткізіп отырады. Сол сияқты дерексіз ұғымды заттандырып, заттандыра отырып бір затқа не адамға тағы басқаға айналтырудың да ойындық сырын аша отырып, белгілі бір ойды акын, астарлы етіп жеткізу поэзия тілінде үлкен өрнек тапқан.

Акынның стилі мен тілі парсы поэзиясының ұлы акындарының тілімен үндес екенін еске ала отырып, поэзия үндестігін ашуды мақсат етіп отырмыз. Дерексіз ұғымды заттандыру жандандыру да «жан», «өден», «жәңді» сөздеріне талдау жасап көрмекпіз.

Мәшһүр – Жүсіп Көпеев шығармаларындағы «жан» сөзінің қолданысына назар аудармақпыз.

1. Ғазірейлі алып кетті жанын тартып,
Дәуір өтті жас бала иман айтып.[14–1,90]
2. Мінген жан сені желіп шапқан екен,
Арканды ошақтай ғып баққан екен.[14–1,331]
3. Сөйлесе, бал шекердей тілі майда,
Ондай жан енді анадан болмас пайда.[14–1,307]

Бірінші шумақтағы «жан» сөзі дерексіз ұғым жандандырыла қолданған. Мұнда адамның өлер кезде бойынан жаны шығатынын айтса, Ал, екінші шумақтағы «жан» сөзінен ат баласына аяушылығы жоқ, малдың қадірін, бақисетін білмейтін немесе ақымақ адам ит қып мініп малдың екінші бақырысын байқаймыз. Үшінші шумақтағы «жан» сөзі шенен адамға қайғы-мұңмен қолданған. Қарапайым адам емес, «сөйлесе бал шекердей тілі майда» жан екенін, «ондай жан енді анадан» өмірге қайта келмейтініне екінші білдіргенін байқаймыз.

Парсы акыны Әбілхасан Рудаки «жан» сөзін қалай қолданғанын байқасақ,

1. Қайғырғанда жүзіме қарар жан жоқ пендеден,
Көпсіне ме дүниенің жұбанышын бір менен.[34–35]
2. Уа, жарандар, досының қағын басқа арнай жүр,
Жалғыз қолмен қос қарбыз көтерген жан жоқ өзір.[34–35]
3. Жаным бір кірер, егер сен,
Жағымнан тартып жіберсен.[34–36]

Мұндағы «жан» сөзі дерексіз ұғым заттандырылып қолданған. Акын қайғырғанда жағдайын сұрайтын жұбаныш болмағанына қиналып, бүт дүниеде қайғысына ортақтасатын адам бір езіне жоқ болғанына қиналғандықтан екінші шумақтағы «жан» сөзі дерексіз ұғым жандандыра отырып акын

адамдар бір – біріне қайырымды болуға үндейді. Әділдік шындық жолын аңсайды. «Біреуге жамандық ойлағанша, өз басынның амандығын ойла» деген сияқты. Үшінші шумақтағы «жан» сөзі дерексіз ұғым заттандырып қолдана отырып, тура мағынасында да қолданған. Әдетте адам талғанда жағынан тартып, су себіп оятады. Сол сияқты мұнда ақын ауыр қияла шомылғанда есін жию үшін «Сен жағымнан тартып жіберсең» жаным қайта өз орнына түсер ет деп, сен деп екінші біреуге мензеп айтып тұр.

Сондай – ақ «көңіл» дерексіз ұғымды заттандыру, жандандыру да әр ақынның өзіндік стилі бойынша ерекше етіп суреттейді.

Түркі ақыны (XI ғ.) да өмір сүрген Жүсіп Баласағұн «көңіл» сөзін былай қолданған.

1. Халыққа жақ, көңілі – тоқ, көзі – тоқ,
Ойы терең, тілі майда, сөзі шоқ.[41–166]
2. Мейрімді болсын көңілі, кезі тоқ,
Құлқы жақсы, мірдей ұшқыр сөзі – оқ.[41–167]
3. Адамның көңіл – күйі бейне бір ат секілді,
Бірде семіреді, бірде азады [41–176]

Бірінші шумақтағы «көңіл» сөзі дерексіз ұғымды жандандыра отырып «сөзі шоқ» сөзі арқылы /метафора/ болып келеді. Сонымен қоса «ойы», «тілі» сөзі де дерексіз ұғымды заттандырып қолданған. Яғни «ойы терең» жәй теңеу емес, /күрделі теңеу/ екенін байқауға болады. Ал, екінші шумақтағы «көңіл» сөзі де бірінші шумақтағыдай /теңеудің күрделі/ түрін қолданған «мірдей ұшқыр сөзі – оқ» жәй оқ емес дәл тиетін, әрі қатты тиетін оқ және де еттен өтіп сүйекке жететін ұшқыр оқ екенін байқаймыз. Мұндағы «сөзі – оқ» сөзі әрі дерексіз ұғым жандандырыла қолданған. Сонымен үшінші шумақтағы «көңіл» сөзі дерексіз ұғымның жандандыра отырып адам бейнесін көрсете білген. Онда семіру, азу бұл жерде малға қатысты емес, адамға қатысты қолданған. Адамның семіруі, азуының өзі көңілге байланысты екенін аша түскен.

Мәшһүр – Жүсіп Көпеев те «көңіл» сөзін қалай қолданғанын салыстырып қарастырамыз.

1. Өткен күн, жүрген жерлер еске түсіп,
Барсам деп тағы айналып көңіл көшіп. [14–1,260]
2. Өркімнің көңіліндегі датын тауып,
Бір түскен сәулесі едің жарық нұрдың. [14–1,274]
3. Тіл қисайса түзетер ақыл тез бар,
Мағкұлатны сезуге көңіл көз бар. [14–1,295]

Бірінші шумақтағы «көңіл» сөзі дерексіз ұғымның жандандыра қолданыстауы оған қоса «өткен күн» /символ/ бостандық күнін аңсауы және туған жеріне оралуды аңсауы ақынның. Ал, екінші шумақтағы «көңіл» сөзі дерексіз ұғымның заттануы. Ондағы ақынның айтпағы «көңілдің даты» деп өңірғаны кек пен қасты тауып оған сәуле мен жарық нұр шашу ақынның сыйы. Үшінші шумақтағы «көңіл» сөзі дерексіз ұғымды жандандырып «тіл

мен көз» деректі ұғымды жандандыра отырып «ақыл тезі» дерексіз ұғымды заттастырып әрі /метафора/ болып тұр. Сонымен қоса жөй тез емес, шоктың метық жалынына салып түзететін тез. Адам көңлінің көзі ақыл болса, сол сияқты «ақыл тезі» де адамды түзейтін бұрыс емес тұра жолға, адал жолға салушы скенін білеміз. Ал, «көңілдің көзі» ақыл да болса, білімнің көзі ақында скенін айту қиын емес. Соған қоса «бұлақтың көзі» десе тура мағынада айтылса «көңіл көзі» бұл арада ауыспалы мағынада /метафора/ қолданған. Сонымен ақыл көңлді де, тілді де, көзді де түзетуші шындыққа жетелеуші күш екеніне табына білу.

Жүсіп Баласағұн да Мәшһүр – Жүсіп Көпеев те өз заманының еңгісі әрі өзі өмір сүрген қоғамға байланысты үн тастаған ұлы ақындар. Бірі «көңілді» тоқ мейірімге, оққа, шокқа, тенесе екіншісі, «көңілді» көшке, датқа, көзге балай отырып өз заманында ащысы мен тәтісін қатар көрген скенін байқаймыз.

Қарастырмақ болып отырғанымыз «ақ» сөзінің балама ретінде қолданылуына назар аудармақпыз. «ақ» сөзінің шығу төркіні жағынан арабтың шындық, ақиқат, әділдік ұғымын білдіреді. Сонымен қатар «ақ» сөзі адал, айыпсыз, күнәсіз таза мағынада қолданылады.

Поэзияда «ақ» сөзін ақындарымыздың туындыларынан салыстыра отырып қарастырсақ. Мысалы:

1. Ақ сұңқар аспандағы түсер торға,
Өрлеген өнер паздар жығылды орға.
Ес кетіп жан шыққандай іс болғанда,
Құтылып кейбіреулер шығар зорға.[14-1,261].
2. Санқылдаған ақ сұңқар құс қонар қиян тұғырға,
Қайдағы бір қапасаға кеп ұя салма залал көп.[14-1,154]

Екі ақын «ақ сұңқар» сөзін қолдануда адамға тән болама ретінде қолдана отырып, ақындарымыздың басынан кешкен қиын жағдайды сөз етеді. Алғашқы шумақтағы «ақ» сөзі эпитет болса, «ақ сұңқар» метафоралық эпитет десек, «өрлеген өнерпаздар» сөзі шарттылық арқылы «түседі торға» «жығылды орға» кейіптеу. Әдетте орға, торға түсу бұл арада адам болмай, хайуан бол қиын қапастан құтылу қиын жағдай. Бұл арада адамның басына түскен қиындықты сөз етеді. «Ес кетіп жан шыққандай іс болғанда» тармақта ақындарымыздың кейбіреулерінің басынан кешкен қиын іс болғанын сөз ете отырып, ес кетіп жан шыққандай уақытта ордан да тордан да аман құтылып, бас амандығын тілеген ақындарымыздың басынан кешкен қиындығын байқаймыз. Екінші шумақтан «ақ сұңқар» сөзі «ақ» эпитет, «ақ сұңқар» метафоралық эпитет. Демек бұл тармақта «Санқылдаған ақ сұңқар» есімшелі метафора болады.

Сондай — ақ «ақ алмас» сөзін алсақ, өлеңнің құрылысына қарап әрі эпитет, әрі метафора болып келеді.

- Нәпесісін ұстап, қызмет еткен – ақ алмас,
Жауы да оның осал жерін таба алмас.[40-348].

Көпірді қызыл қанға малып еді,
Қанына ақ алмасын жанып еді.[38–75]

Осы екі мысалдағы «ақ алмас» алғашқы тармақта метафора, екінші шумақта эпитет болып тұр. Алғашқы шумақта «ақ алмас» адамға қатысты қолдана отырып, оның өткірлігіне жауы да тисе алмайтынын айтса, екінші шумақта өткір пышақ сияқты «ақ алмаспен» жауын қызыл қанға батырғанын айтса, «қызыл қанға», эпитет «жанып еді» кейіптеу.

Сондай – ақ кез – келген акындардың шығармасынан «жылан» сөзінің қолданысын байқамақпыз. Мәселен, адамды жыланға, не айдаһарға балау нығмыс поэзиясында көптеп кездеседі. Сол үшін біз Мәшһүр – Жүсіп және парсы әдебиеті арасындағы қолданыстан кездестірімекпіз.

Құрметті ел билеген хакімдер де,
Жыландай зәрін төгіп, сорып жатқан.[33–242]

Жаландап айдаһардай ауылынайлар,
Беліне ақ кигізден күйек байлар.[33–244]

Жыланша зақарымен шағып алса,
Жүрегінің басынан кетпес дағы. [14–1,185]

Бұл күні он адамды азат етті,
Ашулы айдаһардың дәл аузынан [14–1,381]

Толғанып оқ жыландай толықсыса,
Білдірмей еш адамға басқан ізін.[14–1,19]

Акын бұл шумақтардағы «жыландай», «айдаһардай» тенеу «жыланша заһарменен» метафора «ашулы айдаһардың» метафоралы тіркес және «оқ жыландай» тенеулі эпитет. Бұл шумақтарда «жылан» балама ретінде қолданылған. Бірінші, екінші шумақта хакімдер мен ауылынайлар халықтың адал еңбегін қанаушы, күшпен тартып алушыларды акын қатты сынайды. Үшінші шумақта «жыланша заһарменен шағып алса» деп отырғаны пайшау әйелдің тілін жыланға балайды және «шағып алса» сөзі шарттылық. Төртінші шумақта пағышанын қақарынан аман қалған он адамды азат еткен Әділ хан бейнесін суреттейді.

«Жылан» сөзін қолдануда Сағди адамдардың теріс көзқарасын және дүние құмар бай, болыс тарды қатты сынап тенеуді.

Жыландай ысылдайды, қаратпайды,
«Зұлымды бұзаманда мадақ тайды».[37–252]

Дүниеқор алтын жиған пайдаланбай,
Қорыған қазынаны айдаһардай.[37–132]

Жыланды асырасан саған ұнап.

Түбінде өзінді кеп шағары анық.[37–26]

Мұндағы «жыландай ысылдайды» сөз тіркесі күрделі тенеу, «айдаһардай» тенеу, «қорыған қазынаны» есімшелі метафора, және «жыланды асырасан» сөз тіркесі етістікті метафора. Акын бұзаман ұғымдардың күні туып бір – бірін мадақтап, халықты, жақсыны қанаушы әділетсіздікке акын киналады. Зұлымды асырайсын ертең өзінді шағатынын білмейсін деп акын ескерттеді.

Жүсіп Баласағұн «жылан» сөзі балама ретінде қолдану үлгісіне келсек.

Жаманнан сөз, қор қылады басынды.

Ол у жылан, у мен булар асынды.[40–160]

Дүние – түнек, іші – оқ жылан ордасы.

Ұмыт мұны, шын дүние – шын жолдасын.[40–495]

Мұндағы «у жылан», «оқ жылан» метафора. Акын жаманмен жолдас болма, басынды қор қылып, уландырып адастырады өзіне сақ бол дейді.

Тілімізде ең көп қолданылатын «алтын» сөзі метафоралық қолданыс табады. Мағынасы жағынан «алтын» бағалы құнды зат, әрі байлықты білдіреді. Ендеше «алтын» сөзін қолдануда Мәшһүр – Жүсіп пен наресі акындары арасынан кездестіремекпіз. «Алтын» сөзі көріктеуін құралы ретінде де кездестірсек.

Құдайым айырмасын берген бақтан.

Пайда жоқ күн туғанда алтын тақтан.[14–1.162].

Келгенін қара құлдың ұнатпадым.

Ішіне алтын орда жолатпадым. [42–3.105].

Алтын тәж ақ маңдайын сүйгені ме,

Мойынына құлдық камыт кигені ме[37–55].

Алла үшін жетті мұхит бір – ақ тамшы.

Алтын күн – жалғыз ұшқын Құлақ салшы.[37–158].

Алтын қойма еді ол әркім көріп тандаған.

Оны ардақтар әрдайым о жалған да, бұжалған.[34–16].

Міне, осындағы «алтын» сөзі елін, халқын әділ жолмен билеуші хандардың тағы қашанда дайын екенін айтады. Мұндағы «Алтын тақ» «алтын орда» «Алтын тәж» «Алтын күн» сөзі көріктеуін. Ал, үшінші шумақта акын таққа мастанба, оданда бақтан айырылма Құдайдың берген сиын ұмытпа дейді. Төртінші шумақтағы «алтын қойма еді ол» дегені акын өзі немесе басқа біреуді айтуы мүмкін. Оның талантын, дарынын әркім ардақтап құрметтейтінін айтады.

«Алтын» сөзі метафора ретінде қолданылуын карастырсақ.
Бұл күнде алтын азып жез болыпты,
Дүниеде жақсы – жаман сөз болыпты.[31–2,44]

Жезде бір алтын да бір жерде қалса,
Қадірлеп ешкім қолға алмаған соң.[14–1,159].

Алтын үй:су (сүр) шыныдан терезесі,
Есігі кіріп шығар – алтын қақпа.[31–2,84]

Болғанда біреуге алтып, біреуге мыс,
Табылса киімге астар, жоқ болып тыс.
Қортып алтын қылып бір ала алмай,
Бейнетпен өтті өмірім (ғұмырым) сол жазы – қыс.[14–1,22].

Алтын едім, мыс болдым,
Ғауһар едім, жез болдым. [42–3,89].

Мұндағы алғашқы шумақтағы «алтын азып, жез болыпты» сөзіндегі «алтын» метафора, «жақсы – жаман» антоним. Бұл шумақта айтып өйі ақынның жақсының қадірі кетіп жамандардың күні туып тұрғанын мензейді. Ал, үшінші шумақтағы «алтын үй», «алтын қақпа» метафора және «біреуге алтып, біреуге мыс», «киімге астар, жоқ болып тыс» дегені кедейлердің қолы қысқалығына қиналып қысы – жазы істеген еңбегінің пайдасын көрмей бейнеттенгенін суреттейді. Сондай – ақ байлар, бектерге алтын мыстай болса, кедейлер алтын тұрмақ мыста қолына түспей аш жаланапш қиындық кешкенін байқаймыз. Соңғы шумақта ақын өз басынан кешкен қиындықты сөзетсе керек.

Парсының ұлы ақыны Жәми де «алтын» сөзі былай бағалайды.
Алтын айым таста серпіп бұ зілді,
Енді қайтып мұң шалмасын жүзінді.[35–197].

Осы шумақтардағы «алтын айым» сөзі метафора. Себебі махаббаты үшін күрес екенін байқаймыз. Ал, парсының ұлы ақыны Әбілхасан Рудаки де «алтын» әрі эпитет, әрі метафора тәсілі арқылы қолданған.

Қара бір үйрек қалықтап, теңізде жүрсе телегей,
Өзін өзі сезеді алтын артқан кемедей.[39–51]

Болса да шашың сүмбіл, басың бұйра,
Болса да сансыз алтын, күміс солар.[34–12].

Сонымен «алтын» сөзі метафора десек, «алтын артқан кемедей» теңеулі эпитет «қара бір үйрек» метафоралы эпитет. Себебі бір үйрек дегені елін, халқының жағдайын ойлап, әділдікпен елді бастап, халқының

тұрымысын жақсартатын әділ басшы «тенізде жүрсе телегей» дегені халықты байылыққа кенелтсек, тыныштық болса, бостандық таңы атса деп армандауын да байқаймыз.

Түркі ақыны (XI ғ.) да өмір сүрген Жүсіп Баласағұн туындыларынан «алтын» сөзі метафора ретінде қолданылуын қарастырсақ.

Жаңа ұлыс, жаңа қала тізілді,
Алтын – күміс қазынаға түзілді.[40–140]

Басқа екі күш, сақтап елді қалатын,
Бірі – қылыш, екіншісі – сары алтын.[40–302].

Бұл шумақтарда «алтын күміс», «сары алтын» метафора. Мұнда халықтың тұрымысы жақсара бастағанын байқаймыз. Жаңа үйлер салынып, астық молыға бастауы елдің ішінеде тоқтық, бостандық алып енді бас кетере бастағанын байқасак. Соңғы шумақтан елді жаудан, аштықтан қорғайтын екі нәрсе екенін білдірсе «бірі – қылыш, екіншісі – сары алтын» екенін сөз етеді.

Сондай – ақ ақындарымыз «алтын» сөзін жеке алмай күрделендіре қолданған.

Қадірін сол алтынның білмедік біз,
Тіл айтып, сөз тауһарын жібекке тіз.[14–1,293]
Қылыштай қынабы алтын, жарқ – жүрк еткен,
Асылың енді біздің түсті көзге.[14–1,342].

Алтыннан нұрлы орамал қолына алып,
Ғарыштын қиясынан орын алып
Үстіндегі киіміне көз тұрмайды,
Жүзінен сағымыт алған күн оралып.[31–2,328].

Қам жүрегім толы еді асыл қазына, алтын сөзге,
Басқан мәрдей өлең жолы кітабымнан түсер көзге.[43–1–].

Жаһан жүзі алтын түске шағылды,
Күнін жақұт өңі запыран жамылды.[40–514].

Көктем жауған жанбырдан тек су тамса,
Онан жібек, алтын тасқын заулады.[27–23].

Үй – күйсіз бар ғұмырын тәркі қылған,
Ел кезіп даналықтан алтын жиған.[37–20].

Ей, байшыкеш, зер салшы өзін ардан ада кеудеңде,
Алтын таулар, асыл тастар үйгенің де байансыз.[36–185].

Осы шумақтағы «алтын» сөзімен тіркесіп тұрақты сөз тіркесін жасап белгілі бір баламаға ие болып әр түрлі мағынаны білдірген. Бастапқы екі шумақтағы «қадірін сол алтынның», «кылыштай қынабы алтын» «Алтыннан нұрлы орамал» күрделі метафора және «сөз гауһарын жіпке тіз» күрделі метафора. «кылыштай» теңеу «біз» метафора әрі синоним. Біз қадірлейтін ардақты адамдарды қадірлей алмадық деген өкініш бар. Ал, үшінші шумақта «асыл қазына, алтын сөзге» күрделі метафора десек «өлең жолды» дерексіз ұғымды заттандырып тұр. Және «басқан мөрдей» теңеу бір – бірін әсерлі етіп суреттейді. Мұнда акын жүдеу жүрегімдегі өлеңім асыл сөздерім қазына болып кітапта сақталып жабулы қалады ма деген мұн бар – ақынды. Төртінші шумақтағы «алтын түске шағылды» күрделі эпитет. «жаһан жүзі» метафоралық тіркес әрі синоним (әлем) және екі тармақ күрделі метафора десекте болады. Сондай – ақ Омар һәйям «алтын тасқын заулады» күрделі метафора. «жібек» метафора болып табиғаттың әсем бейнесін керемет суреттеген. Ал, бесінші шумақта «алтын жиган» есімшелі метафора. Мұнда акын ел кезіп, ғұмырын өткізгенін сөз етеді. Соңғы шумақта «алтын таулар, асыл тастар» күрделі эпитет. Қанша байлық жиғанмен ардан, ұяттан таза болмасаң баянсыз дүниен керегі не деп мензеп тұр. Одан да іш же керетіне жарат, қайырым қыл басқаға аяушылық ет дейді.

Сонымен бірге «алтын» символдық белгі ретінде де қарастырсақ.

Күн шықты да алтын шапақ таралды,
Күлі жаһан аққу құстай таранды.[40–526]

Жаһан жайнап, алтын шапақ көрінеді,
Қайғы – түнек тарап, шаттық тербеді.[40–51].

Есігін алтын қылды, тысы – жақұт,
Топырағын таза жауһар, жайды бар қып.[31–2,122]
Жұмақтың асты да – алтын, үсті де – алтын,
Ішіне кірген жанның жүзі жарқын.[31–2,124].

Сондай – ақ «алтын» сөзі метонимия ретінде де кездеседі. Мәшһүр – Жүсіпте қанатты сөз ретінде кездесетін мысалдар көп.

Аз сөз – алтын болғанда, көп сөз – күміс,
Ақыры осыменен тамам етсін! [14–1,280]

Көп сөз – көмір, -- мақал бар, -- аз сөз – алтын.
Ұзартпай енді сөзін тамам етсін. [31–2,82].

Мақал бар: «аз сөз – алтын, көп сөз – көмір».
Айтпайын пайғампардың хадис сөзін.[31–2,181].

Сақта Хафиз көңілдегі дүррі – гауһар ойларды.
Алайактар алтыныңды айырбастар тым арзан.[36–164].

Бұл шумақтарда сөздің күдіреттілігін, сөз етеді. Мұндағы шумақтарда кездесетін «аз сөз – алтын» сөзі метонимия және «алаяқтар алтыныңды» сөзіндегі «алаяқтар» метонимия болып тұр. Демек ақындарымыз айтпақ ойын тобықтай түйінмен ойды нақты етіп қысқада, нұсқа жеткізгенін бірінші, екінші шумақтан байқаймыз. Бесінші шумақта ақынға сақбоя ойындағы алтыныңнан айырылып қалма деген ескерту жасайды, жанашыр жандары. Сөздің күдіретін бағалай білмейтін алаяқтар сөзінді де өзінді де құнсыз қылады деп ескертеді.

Сондай – ақ «жүрек» сөзін ақындарымыздың туындыларынан салыстыра қарастырсақ. Метафоралық тіркес ұғымы да «жүрек» сөзі арқылы көптеп ұшырасады.

Жүрегімнің тілі жоқ, сөйлемес ол,
Ұғып алып, бола гөр соған көмек. [14–1,192]

Қылады шүкір, сабыр білген адам,
Ашылып жүрек көзі, көрген адам. [14–1,200]

Табылмай үш күннен соң ханға келді,
Патшаның жүрегін ашу тілді. [14–1,378]

Көздің майы, жүректің қаныменен,
Суарып күні – түні тілдің ұшын.[31–2,322]

Ақындарымызды салыстыра отырып қарастырғанда Мәшһүр – Жүсіпте метафоралық тіркес жиі кездесетінін байқадық. Бұл төрт шумақтағы «жүрек» сөзінің қолданысына назар аударсақ. «жүрегімнің тілі», «жүрек көзі», «патшаның жүрегін», «жүректің қаныменен» сөздері метафоралық тіркес.

Нарсы ақыны Сағдидін (XIIIғ) мына бір өлең жолдарынан «жүрек» ұғымының мәні кең қолданылған.

Пенде жоқ тіл болмаса толғай алар,
Жүректің сырына кім байлай алар. [37–275]
Кілтіндей асыл сырдың жүректегі,
Тіл берді тәңірі бізге түлеткелі. [37–275]

Мұндағы «жүректің сырына» метафоралық тіркес және «бойлай алар» кейінгеу демек су түбіне дейін бойлау сияқты сырдың түбіне бойлау әдеттегі құбылыс. «толғай алар» әдетте саба толғаса, бұл арада тілмен толғау бір басқа әдеттегі құбылыс. Келесі шумақтағы «асыл сырдың жүректегі» дерексіз ұғымды заттандыра қолданса, «кілтіндей» тенеу «түлеткелі» кейінгеу арқылы қолданылып тұр.

Нарсы ақындары Хафиз және Омар һәйям да «жүрек» сөзін мәнді де өсерлі етіп жеткізген.

Мың жүрек сен кеткенде қалды солып,
Қайтып кел, жүз мың жүрек болсын құрбан.[27–69]

Өмір — бақи күтем оны жел ансаған теректей,
Жүрегімнің отына еріп, май шам болып ағамын.[36–172]

Омар һәйям болса «Мың жүрек сен кеткенде қалды солып, Қайтып кел, жүз мың жүрек болсын құрбан» шумағы күрделі метафора болады. Ондағы «мың жүрек» әрі метафора әрі синигдоха «сен кеткенде» метафора, «қалды солып» кейіптеу әрі шарттылық. Хафиз де «жүрегімнің отына еріп» метафоралы тіркес, «күтем оны» шарттылық, «өмір бақи» дерексіз ұғымды паттандыру болса, «теректей» теңеу егер «жел ансаған теректей» десе күрделі теңеу. Сондай — ақ акын өмірлік бақытын іздеп аңсайтынын байқадық. Және «жүрек» ұғымының кең қолданысын Рудакиден де байқаймыз.

Жүрегім бір дән секілді, махаббатым таудай саған,
Дән жүрегім езілмей ме, сенін тауың ауса маған. [34–9]

Қатал темір жүрегім бар мәр — мәр күзға мың соғылған,
Ант етемін айтып соны, мейлін. [34–9]

Әр түйінге мың сан жүрек түйісген,
Әр өмірге мың сан қайғы оралған. [43–40].

Бұл үш шумақтағы «жүрегім бір дән секілді», дегендегі «дән секілді» «сенін тауың» метафоралық тіркес, «таудай» теңеу «махаббатым таудай саған» күрделі теңеу «ауса маған» есімшелі метафора. Сонымен қатар күрделі метафораны да кездестіреміз. «Әр түйінге мың сан жүрек түйіліп, Әр өмірге мың сан қайғы оралған.» шумақта «мың сан жүрек» синигдоха «түйіліп» сөзі кейіптеу десек «қайғы оралған» дерексіз ұғымды жаңдандырыу «түйін», «өмір» дерексіз ұғым. Акын жүректегі қайғыны өсерлі жеткізу үшін әр өмірдегі түйіндей, түйілген өз заманында шешілусіз түйін күйінде көкіректе кеткен талай — талай тарландардың қайғысы мен мұңын жоқтаушысы болса керек. Акынның сондай шумақтарының біріне тоқталсақ «қатал темір жүрегім бар мәр — мәр күзға мың соғылған» — дейді. Мұнда акынның өз басынан кешкен қиындықты сөз етсе керек. Сондай — ақ «мәр — мәр күзға» эпитет десек «темір жүрегім» метафоралық тіркес, «мың соғылған» есімшеден болған эпитет. Сонымен қатар Рудаки және Хафиз өлеңдерінен «жүрек» сөзі кейіптеу тәсілі арқылы да жасалған.

Оның мұңы менін — дағы кетті қозғап шерімді,
Жүрек жылап тұрғаннан соң көзің жасын ірке ме?[36–171].

Бұл өмірдің қасиеті — саулығында өзіңнің,
Жүрек жүдеп қамықпасын! Нала мұның болмағай.[36–166].

Бұл жаркылдақ жалған ұсқар түс не бір,
Жүрек қалғып, дамыл таппас өсте бір.[34–11].

Хафиз «жүрек жылап», «жүрек жүдеп» деп кейіптеу тәсілін қолдансақ. Әдетте «жүрек кайғырды» десек дерексіз ұғым, бұл арада «жүрек жылап» кейіптеу және «жүрек жүдеп» кейіптеу себебі адам кайғырғанда, ренжігенде жүдеп жадайтыны әдеттегі құбылыс. Ал, Рудаки болса «жүрек қалғып» сөзі кейіптеу.

Эпитет (көріктеуіш) ұғымында ажарлап, әсерлі қолданған «жүрек» сөзін қарастырмақпыз.

Ақылды, есті, алтын жүрек ер болып,
Қалай қазына толтырған жөн, кен болып.[40-43].
Терен ойлы, таза жүрек ақыным,
Білгенін жөн жыр жолының татымын.[35-215].

Түтінсіз жанды – ау тағдыр өрті ішімде,
Ақ жүрек талай адал пақыр еңіреп.[27-46].

Өмбеден артық туған қасиетті,
Жау жүрек, қаһарман ер, асыл текті.[37-123].

Мұндағы «алтын жүрек», «таза жүрек», «ақ жүрек», «жау жүрек» сөздері эпитет. Алғашқы шумақтағы «алтын жүрек», «ақыл, ес» сөздерінің келесі жүректің мықтылығы сондай ауырды да қиындықты да көтеретінін білдірсе, «қазына толтырған» есімшелі метафора арқылы, адам кен ақылды болса, қазына байылыққа толы болатынын айтады. Келесі шумақта Омар Нәйям тағдырына қиналуы, мұңға батуын байқаймыз. «Түтінсіз жандау» деректі ұғымды жандандыру «тағдыр өрті» дерексіз ұғымды заттандыру десек, «адал пақыр» метонимия, «еңіреп» шарттылық. Сондай – ақ Сағди «жау жүрек» сөзін эпитет, «ер» метонимия «асыл текті» метафоралық тіркес, «өмбеден» сөзі синоним (өзгеден, басқадан) мағынада да қолдануға болатын сияқты. Ақын өзін өзге ақындардың бірін сөз етуі де мүмкін.

«Жүрек» сөзі метафора ретінде де қарастырмақпыз.

Ойанбас сұм жүрек ұйықтап жатқан,
Күнәға мұнылық басым күнде батқан.[14-1,154].

Жар аңсап талай – талай өтті сорлы,
Жаралы жүректен кан төкті сорылы.[27-54].

Шындық жолын қуған ер түкті жүрек,
Атак – данқы күн сайын өсті үдеп.[40-85]

Мен бір дәруіш, үрей кеулеп билеп алған кеудені,
Сорлы жүрек бөденедей қорғалайды әр нені.[36-161].

Қара жүрек болса керек анау да,
Бұлбұл ұшты майылы құйырық, палау да.[44-111]

Бұл шумақтағы «жүрек» сөзімен тіркескен тұрақты тіркестер метафоралық тәсіл арқылы жасалған. «сұм жүрек», «жаралы жүректен», «түкті жүрек», «сорлы жүрек», «қара жүрек» сөздері метафора. Екінші шумақтағы «жаралы жүректен» әрі метафора әрі синигдоха және «өтті сорлы», «төкті сорлы» кейіптеу «жар ансап» сөз тіркесіндегі «жар» метонимия. Демек акынның айтпағы талай тарландардың өмірлік жар сүйе алмай құрбан болып өмірден өтіп кеткендеріне киналады. Ал, Жүсіп Баласағұн да «түкті жүрек» сөзі метафора және «қуған ер» есімшесі метафора «шындық жолын» дерексіз ұғымды заттандыру, «атак – данқы» сөзі дерексіз ұғым, «күн» символдық белгі, «өтті үдеп» әрі кейіптеу әрі шарттылық. Демек шындықты ансап, өткір де батыл ерлігімен акындарымыз көзге түсті.

Сонымен «жүрек» сөзі метонимия тәсілі арқылы да кездесетінін байқадық.

Неше түрлі жүрекке түсті жара,
Төнірім салған ісіне бар ма шара.[14–1.354].

Жүрегін екі құлдың жайлап алды,
Азғырып, азғын жолға айдап салды.[37–24].

Мынау сол қасақы бай – дүние қоңыз,
Селт етпес жиылғанға, жүрегі мұз.[37–112].

Құмарлықтың құрбанына қымбатымды қиалман,
Бірғана сен жақынымсың жүрек кілтін ашкандай.[36- 151].

Осы төрт шумақ өлеңнің алғашқы шумағындағы «Неше түрлі жүрекке түсті жара» тармағындағы «неше түрлі жүрекке» әрі метонимия әрі синигдоха «түсті жара» етістікті метафора тәсілі арқылы жасалған. Өлең жолдарынан лирикалық қаһарманның да басынан кешкен қиындықты да сөз етуі де мүмкін демекпіз және басқада көптеген асылдың сынығындай талай тарландарымыздың да жүрегінде не кетпеді, не көрмеді талай қиындықты кешкендерін байқаймыз. Сол сияқты Сағдидың да өлеңдерінен момынды құлым басынған, жақсыға күн тудырмай бір – біріне айдап салып, кім өділ, кім залым екенін айыра алмай талай момын зұлмдарға жем болғанын ашына сөз етеді. Мысалы: «жүрегін екі құлдық» метонимия, «жайлап алды», «айдап салды» әрі кейіптеу әрі шарттылық десек, «азғырып, азғын жолға» дерексіз ұғымды жандандыру әрі заттандыру бар. Ал, келесі шумақтағы «жүрегі мұз» метонимия, «селт етпес жылағанға» кейіптеу, «мынау» метафора «қасақы бай» метонимия «дүние қоңыз» дерексіз ұғым. Бұл шумақта акын «жүрегі мұз» сөз тіркесі арқылы байдың бет гернесін әшкерлеп, дүниеге көзі жоймайтын арманы жауыздық істейтіні қастық байшкештерді қатты сынап керемет суреттейді.

Сонымен қатар «жүрек» сөзі синигдоха тәсілдері арқылы жасалған мысалдарды да кездестіреміз.

Жараланған жас жүрек ем – дауа,
Болар ма екен көзден аққан көл науа.[45–105].

Қуарып жатқаныңда қаусап бәрі,
Мұздар – ау, жүрегінде мәңгі солар.[34–12]

Алғашқы шумақтағы «жас жүрек» шарттылық және «жараланған жас жүрек» есімшелі метафора, «ем – дауа» шарттылық, «көл науа» дерексіз ұғым. Келесі шумақтағы «жүрегінде мәңгі солар» шарттылық бұл әдеттегі құбылыс. Сондай – ақ «мұздар – ау» сөзі арқылы адамның елгеннен кейінгі бейнесін суреттейді. Ал, келесі шумақтарда синигдоханы қалай талдаланғанын байқаймыз.

Сикырласа сан жүрек сенің сырлы әуезін,
Көк пырағы қиа жолда сүріншектеп сасқандай.[36–151].

Әнші емдейді қалың елдің жүрегін,
Кең әлемді әнге бөлеп жүреді үн.[35–207]

Бірінші шумақтағы «сан жүрек» синигдоха десек «сенің сырлы әуезін» сөзі метафоралық тіркес арқылы «көк пырағы» метафора әрі «көк» әнші, «қиа жолда» синоним (қисық, тура) тәрізді, «сүріншектеп» шарттылық және «сасқандай» тенеу. Сонымен қатар келесі шумақтағы «қалың елдің жүрегін» синигдоха, «әнші емдейді» сөз тіркесіндегі «әнші» метонимия демек «кең әлемді әнге бөлеп» дегендегі «бөлеп» ұлттық өрнек десек, «әнге бөлеп» метафора «жүреді үн» сөзі дерексіз ұғымды жандандыру.

Демек ақындарымыз «сұңқар» сөзіне балама ретінде батырларды тенеуі отырып әр қырынан көрсетеді. Сондай мысалдардың біразына тоқталсақ.

Жарқырап мыңнан шыққан тұлпар еді,
Ішінде ителігінің сұңқары еді. [14–1.292].

Құста сұңқар, болмаса аңда арыстан,
Кем шығар бұл жемтіктен татпай кеткен?! [31–2.20].

Тұрағы биік шыңда болған сұңқар,
Шығады жүзден жүйірік мыңнан тұлпар.[14–1.161].

Сұңқардай биік шыңды мекен қылмай,
Шықылықтап көзге түстім сауысқандай.[33–244].

Жапалақ ұшса жалпандап, еремін деп сұңқарға,
Қайырылар жасық канаты, жүні қалмас бір талда.[34–30].

Әмір ибн Лейс сынды ол батыр,
Қыран құстай канатын кен қомдады.[34–24].

«Арыстандардағы «сұңқар» сөзі әр түрлі тәсілдер арқылы қолданылып жатыр. Бірінші шумақтағы «сұңқар» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал екінші шумақтағы «сұңқардай» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «сұңқардай» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «сұңқардай» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «сұңқардай» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр.

Екінші шумақтағы «жүрек» сөзі қалай қолданылып байқасақ, «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр.

Екінші шумақтағы «жүрек» сөзі қалай қолданылып байқасақ, «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр.

Пайғамбардың күйеуі – Ғалы арыстан,
Фатима мен екеуін Құдай қосқан.[14-1423]

Мал жаннан түгел безін шейіт болған,
Қадірлі оңшен қабылан, жолбарысым.[14-1425].

«Бұл арыстан басшы болса иттерге,
Арыстандай күркірер кеп иттер де,
Арыстандар бас болса ит бір күн,
Арыстандар жасар еді ит тірілік».[40-222].

Арыстан сесней қатар ол ұрғанда,
Мықты еді жүдырығы сойылдан да.[37-189].

Екінші шумақтағы «арыстан», «қабылан», «жолбарыс» сөздері «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр. Ал үшінші шумақтағы «жүрек» сөзі «жүздеп жүрген» дегенді білдіретіндігіне байланысты қолданылып отыр.

тенеу, «иттерге», «иттер», «ит» сөздері метонимия, «ит тірілік» шарттылық. Демек акын «арыстан», «ит» сөздерін қолдану арқылы әкімдер арыстан болса, итке оның манайындағыларды теңейді. Акындарымыздан ең көп кездесетін тенеу тәсілі. Сондай – ақ «арыстандай» деп тенеу арқылы, батырларымыздың бойынан күш, қайрат, ерлік, батырлықты дарытады.

Ашулы арыстандай түсі жаман,

Қалмас -- ты бұл ызаданешкім аман.[14–1,378].

Болдым ғой өнерімді тауысқандай,

Мерт болдым айға шауып арыстандай.[33–244].

Арыстандай айбатты гүр – гүр етер,

Қаһарына іліксен – басың кетер.[40–118]

Ашуыңды арыстандай ақырған,

Тұрсын ұстап жасалған тор ақылдан.[46–123]

Бұл шумақтардағы «арыстандай» сөзі тенеу, әрі шумақта кездеседі. Сонымен қатар алғашқы шумақта «түсі жаман» метафоралық тіркес әрі «түс» (он, келбет, ажар) сөздерінен синоним қатарында байқаймыз. «ашулы», «ызадан» сөздері дерексіз ұғым. Екінші шумақта акын «өнерімді тауысқандай» деп лирикалық қаһарманның киналуын байқасак және кейіпкердің мертболуын қиындыққа кез болуын да байқау қиын емес. Үшінші шумақта «арыстандай» тенеу арқылы үнінің қаттылығын, қаһарлылығынан басың кетердеп сақтандыру бар. Соңғы шумақта «арыстандай ақырған» күрделі тенеу, әрі тенеу тәсілін қолдана отырып «жасалған тор ақылдан» кесімшедеп болған метафора, «ашуыңды арыстандай» күрделі тенеу арқылы да жасалғанын байқаймыз.

Сонымен қатар метафоралық тіркес арқылы жасалған «арыстан» сөзінде кездестірілмекпіз.

Дүниенің көз жетеді тұрмасына,

Қаралы арыстанның мырзасына.[14–1,80]

Бұл сөзін Фатиманың естіген соң,

Ұстады жомарттығы арыстанның.[14–1,78]

Ит күшігін қорлай берсең бекер сен,

Жолбарыстың тырнағында кетесің.[45–69].

Бір бүктеп жолбарыстың алысқанын,

Ойды ол кара құсын арыстанның.[37–190].

Бірінші шумақтағы «арыстанның мырзалығы» метафоралық тіркес, «көз жетпеді» шарттылық арқылы алмасып, «дүниенің» дерексіз ұғымды жандандыру. Акын «арыстанның мырзасына» сөз тіркесі арқылы батама

ретінде қолдана отырып, кейіпкер дүниенің тұрақты емес, жылжып айналып тұратынын айта отырып, баянсыз мырзалықта тұрақты еместігін сөз етеді. Сондай – ақ келесі шумақта «жомарттығы арыстанның», «арыстанның жүрегі» метафоралық тіркес. Соңғы шумақтағы «жолбарыстың алысканы» метафоралық тіркес әрі шарттылық және «арыстанның» метафора тәсілі арқылы суреттелген.

Мәшһүр – Жүсіп пен парсы акындарынан осы сияқты сарындастық, үндестік мәнді сөздер кездеседі «көз», «сөз», «кара», «от», «құл», «у», «өк», «дария», «ит» «нұр» тағы басқа сөздің баламаларын қолдану айасында кең қолданылғанын байқадық.

Қорытынды

Қазақ еліміздің айтқанда Шығыс әдебиетінің озық туындыларының сюжет жағынан қазақ әдебиетіне өшпес пәр берген. Шығыс әңгірлерінің бөлуы парсы әдебиетімен тығыз байланысты, осыны байқаймыз. Шығыстың ұлы акындары: Сағди, Хафиз, Жәми, Физули, Низами, Рудаки, Руми сияқты көркем сөз шеберлерінің туындыларын акын оқып өзіне көп үйрат алып, оны ұстастрат түседі. Мәшһүр - Жүсіп ғылым - білімнің қазынасына байдасы бар екенін, қадыр - қасиетін де жан - жақты білгеніне сені. Парсы әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасындағы байланыс қарым - қатынас жасау барысында бірінде жосын, бірінде үлгі етіп ала отырып, кнесса - дастандар және өлең - жырларын ұштастырып жалғасырды.

Қазақ халқының басқа шығыс елдерімен мәдени әдеби байланысынан көзге түшсе кең. Оның тарихи тамырлары тереңде жатыр. Шығыстағы әдебиетпен бірге әдебиеттерінің небір асыл үлгілері қазақ сахнасына тиді. Шығыс әдебиетінен кең тарап келеді. Шығыстың анызы, дастандары, ертегілері таңдаумен тараумен бірге, қазақ ауыз әдебиетінің өсіп - дамуына иге өсер әсер ететінін білеміз. Қазақ акындары Шығыстың дәстүрін ұстанып әдебиеттік қалыпқа көзқарастарына сөйкес шығыстың дәстүрлі тақырыбына ұнатып, Шығыстан келген сюжеттерге, образдарға шығармалықпен қарап, олардың арқауына паным - сеніміне жақындастыра жырылады.

Шығыс әдебиеті мен Мәшһүр - Жүсіп байланысын сараптағанда, қараңғы, қия, қаһарман сомдау мәселелеріндегі тәркіндестікпен қатар шығармалар сюжетіндегі үндестік, жалғастық, Мәшһүр - Жүсіп пен шығыс әдебиеті үндестігі дегенде белгілі бір тақырыптағы оның ішінде дәстүрлі тақырыпты пайдаланудағы сабақтастық мәселесіне көңіл бөлеміз. Мәшһүр - Жүсіп Көпеев заманының озық ойлы, алдыңғы қатарлы тұлғаларының бірі. Ол халқының мұнын мұндап, жоғын жоқтап, бірге куанып, бірге қайғырып, шындықтың адал жолын аңсаған - акын. Акын туындыларында адамзат мен, ғибратты тәрбиеге толы, дінни тұрғыдан адал да, тағдыр жоқтығы және болашақтың жолына бағыт - бағдар беруге қалдырған құнды, болашақ үшін құнды мұра.

Мәшһүр - Жүсіп Көпеев әлем әдебиетімен танысып, ұлағаткерлерінің туындыларын оқып, өзіне құнды тағылымдар жинап, оларды өзіне жол ашты. Акын шығыс поэзиясының поэтикалық табиғатымен, адамзатпен жете таныс болғандықтан, тақырып жағынан үндестік, байланысты байқаймыз. Олар адамзат өміріндегі сан алуан құбылысты: тағдыр, табиғат, өмір, махаббат, өмір қызығы, дүние қызығы, өкім, билік, өкіл, мейірім, тойымсыздық, адалдық, жауыздық, әділет, жаңашылдық, бекет, адал, адамның мінез - құлқы, салт - сана, надан, күншілдік, түңдү, көрбін, қараңғылық, сараңдық тағы басқа толып жатқан тақырыпты қамтиды.

Жұмыста қарастырылған бұлбұл, гүл, махаббат, ырап, ақыл - білім, сәуір және арыстан, сұңқар, ақ, жүрек, алтын, жылан, жан, өлең, қыңғар

сұжырымында үндестік, жалғастық бір – бірімен ұштасып жағатынын аңғардық. Және Мәшһүр – Жүсіп пен парсы ақындарынан осы сияқты сарындастық, үндестік мәнді сөздер де кездеседі «көз», «сөз», «кара», «от», «күл», «у», «көк», «дария», «ит» тағы басқа сөздің баламаларын қолдану айасында кен қолданылғанын байқадық.

Жинақтап айтқанда парсы ақындары мен Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы шығармаларын жан – жақты саралап, жинақтап, қарастыра отырып, тақырын, идея, сюжет, үндестік өз дәуіріндегі қазақ әдебиеті дамуына қосқан үлесі мол. Қай уақытта болмасын Мәшһүр – Жүсіп Көпеев шығармалары заманның жыршысы, адамзат баласының рухани азығы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Алматы: Мектеп, 1973.
2. Бөжеев М. Қисса – хикаялар. Жұлдыз. – №2. 1972.
3. Жүсіпов Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелік монография. Павлодар унeвирситет баспасы 1999 – 384 бет.
4. Күмісбаев Ө. Екі перне. Алматы: Жазушы, 1980
5. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 2002. – 360 бет.
6. Сүйіншәлиев Х. VIII -XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1989. – 360 бет.
7. Дербісәлиев Ә. Араб әдебиеті Алматы: Мектеп, 1982.
8. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. Алматы: Жазушы, 1977.
9. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп, 1988. – 163 бет.
10. Жүсіпов Е.Қ. Мәшһүр – Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүр. ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Астана, 2001. – 27 бет.
11. Жүсіпова Г.Қ. Мәшһүр – Жүсіп дастандары: ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1998. – 24бет.
12. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлының фольклоршылық еңбегі: ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Астана, 1998.
13. Қалижан У. Мәшһүр – Жүсіп .Алматы: Атамұра,1988. – 30 бет.
14. Мәшһүр – Жүсіп Көпеев көп томдық шығармалары. I – том Алматы: Алаш, 2003. – 504 бет.
15. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы Қазақ әдебиеті. Алматы: Білім, 1993. – 248 бет.
16. Қоныратбаев Ә. Қоныратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы: Қазақ университеті, 1991.
17. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы: Жазушы, 1970.
18. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы: Қазақстан, 1971.
19. Әбішев Д. Мәшһүр – Жүсіп Жұлдыз. №2. 1992.
20. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Алматы: Жазушы, 1991.
21. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. Жазушы. 1966. – 208 бет.
22. Нығмет Е. Уақыт сыры Алматы: Жазушы, 1981. 200 – 215 бет.
23. Бөжеев М. Мәшһүр – Жүсіп мұралары хақында Жалын. – №3. 1974. 127 – 133 бет.
24. Жемей И. Хафиз және қазақ әдебиеті. Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті. Алматы, 2000. – 122 бет.
25. Сағынғали С. / Құрастырған Сағынғали Сейітов – Сәтбас жұлдыздар. Алматы: Қазақстан 1966. – 452 бет.

- 26 Зейнулина А.Ф. Мәшһүр – Жүсіп Көпеев шығармаларындағы шыныстық сарын мақала Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ 2001. 39 – 47 бет.
- 27 О.Һойям. Рубайлар / Ауд. Қ.Шанғытбаев. // Шығыс жұлдыздары. Алматы: Жазушы. 1973. 39 – 104 бет.
- 28 Ә.Науаи./ Құрастырған Сағынғали Сейітов //Сөнбес жұлдыздар. Алматы: Қазақстан 1966. 180 – 209 бет.
- 29 Ш.Хафиз. / Құрастырған Сағынғали Сейітов // Сөнбес жұлдыздар. Алматы: Қазақстан, 1966. 134 – 149 бет.
- 30 Ш.Хафиз. / Ауд. С.Асанов // Гүлстан. Алматы: Жазушы. 1969. 80 – 84 бет.
- 31 Мәшһүр – Жүсіп Көпеев көп томдық шығармалары. 2 – том Алматы: Алаш, 2003. – 432 бет.
- 32 Мүгеліева Р.М. Мәшһүр – Жүсіп және Низами мақала Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ 2001. 109 – 119.
- 33 Ай, заман – ай, заман – ай (бес ғасыр жырлайды) т. 2 – Алматы: Қазақ ССР баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитет бас редакциясы. 1991. 240 – 252 бет.
- 34 Ә.Рудаки. / Ауд. Қ.Бекхожин. // Шығыс жұлдыздары. Алматы: Жазушы. 1973. 9 – 36 бет.
- 35 Ә.Жәми. / Ауд. С.Оспанов. // Шығыс жұлдыздары. Алматы: Жазушы. 1973. 193 – 236 бет.
- 36 Ш.Хафиз. Ғазалдар. / Ауд. Ә.Жәмішев. // Шығыс жұлдыздары. Алматы: Жазушы. 1986. 147 – 189 бет.
- 37 М.Сағди. Жәннат. / Ауд. М.Әлімбаев. Алматы: Жазушы. 1981. – 332 бет.
- 38 Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет / Ауд. М.Жармұхамедұлы. С. Дәуітұлы Алматы: Мұраттас. 1993. – 262 бет.
- 39 Ә.Рудаки. Тандамалы шығармалар. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет. 1958. – 78 бет.
- 40 Жүсіп. Баласағұн Құтты білік / Ауд. А.Егеубаев Алматы: Жазушы. 1986. – 611 бет.
- 41 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. / Алматы: Ана тілі. 1991. – 264 бет.
- 42 Мәшһүр – Жүсіп Көпеев көп томдық шығармалары.3 – том Алматы: Алаш, 2004. – 376 бет.
- 43 Ә.Рудаки Гүлстан / Ауд. Қ.Бекхожин Жазушы: Алматы. 1969. 3 – 23 бет.
- 44 Ж.Руми. / Шығыс жұлдыздары. Алматы: жазушы. 1973. 107 – 119 бет.
- 45 М.Сағди. Гүлстан. / Ауд. М.Әлімбаев. Алматы: Жазушы. 1969. – 280 бет.
- 46 М.Сағди. / Ауд. М.Әлімбаев. // Шығыс жұлдыздары. Алматы: Жазушы. 1973. 123 – 143 бет.